

Leven en dood in de Tweede Kamer: tussen aandacht en afwezigheid

Een vergelijkend onderzoek naar het parlementaire abortus- 1970-1980 en euthanasiedebat 1977-1989

Masterthesis Politiek & Parlement
Edo Kamers (s1024019)
Scriptiebegeleider: prof. dr. D.B.R. Kroeze

Radboud Universiteit

Inhoudsopgave

Inleiding	3
<i>Historiografie</i>	5
<i>Vraagstelling</i>	11
<i>Afbakening en periodisering</i>	11
<i>Theoretisch kader</i>	14
<i>Brongebruik en opbouw</i>	17
Hoofdstuk 1: Een ethisch reveil van korte duur	20
Het parlementaire abortusdebat 1970-1980	20
1.1 <i>De PvdA vergroot de aandacht</i>	20
1.2 <i>De aandachtparadox</i>	23
1.3 <i>Van Agts campagne tegen abortus</i>	25
1.4 <i>Polariserende framing</i>	28
1.5 <i>Toch een compromis?</i>	30
1.6 <i>Tussenconclusie</i>	33
Hoofdstuk 2: Gebrek aan confrontatie	35
Het parlementaire euthanasiedebat 1977-1989	35
2.1 <i>De aandacht ontbreekt</i>	35
2.2 <i>D66 breekt de impasse?</i>	40
2.3 <i>Euthanasie op de parlementaire agenda</i>	42
2.4 <i>Technische framing en verder uitstel</i>	46
2.5 <i>Tussenconclusie</i>	50
Conclusie	52
Bijlage 1: Staatscommissie Abortus (Commissie-Kloosterman)	55
Bijlage 2: Staatscommissie Euthanasie (Commissie-Jeukens)	56
Bronnen	57
<i>Literatuurlijst</i>	57
<i>Primaire bronnen</i>	58

Inleiding

Op 7 november 2023 diende D66-Tweede Kamerlid Anne-Marijke Podt het initiatiefwetsvoorstel ‘Voltooid leven’ in bij de Tweede Kamer. Het progressieve deel van de Tweede Kamer wilde namelijk dat ouderen vanaf een bepaalde leeftijd -onder voorwaarden- de mogelijkheid kregen een einde aan hun leven te maken, ook als zij daarvoor geen medische redenen hadden. Het doel was om ouderen meer autonomie te geven met betrekking tot hun levenseinde, indien zij hun leven als voltooid beschouwden.¹ Met ‘voltooid leven’ wordt in deze context bedoeld, dat mensen weinig zingeving meer ervaren in hun leven en daar op termijn geen verbetering in verwachten, waardoor het leven voor hen een lijdensweg is geworden. Het conservatieve deel van de Tweede Kamer was tegen de wetswijziging, omdat het de huidige euthanasiewetgeving toereikend vond. Sinds 2002 geldt in Nederland de Wet toetsing levensbeëindiging op verzoek en hulp bij zelfdoding (hierna: euthanasiewet), waarin staat dat artsen onder bepaalde voorwaarden ongestraft euthanasie mogen toepassen. De totstandkoming van de euthanasiewet in 2001 volgde op een langdurig parlementair debat, dat zijn oorsprong vond in de jaren zeventig.

In deze scriptie wordt een deel van dat debat geanalyseerd, namelijk de periode 1977-1989. Daarnaast wordt in deze scriptie het parlementaire abortusdebat in de jaren 1970-1980 geanalyseerd, zodat de respectievelijke debatten kunnen worden vergeleken. Abortus en euthanasie zijn beide morele kwesties die in Nederland inzet waren van politieke strijd. Er is relatief weinig onderzoek gedaan naar parlementaire debatten over morele kwesties in de Nederlandse geschiedenis, vooral met betrekking tot het euthanasiedebat. Bovendien bestaan er in de literatuur discussiepunten. Sommige auteurs benadrukken bijvoorbeeld ten aanzien van het abortusdebat de nadrukkelijke aanwezigheid van het CDA, terwijl anderen juist betogen dat die partij op de achtergrond bleef.² Ten aanzien van euthanasie, schrijft James Kennedy een belangrijke rol toe aan D66, maar anderen betwisten dat.³ Deze scriptie draagt bij aan deze en andere discussies, door met gebruik van de agendasettingtheorie het parlementaire debat te analyseren. Deze theorie wordt door onderzoekers gebruikt om de kenmerken van debatten over politiek morele kwesties, zoals abortus en euthanasie, vast te

¹ <https://www.tweedekamer.nl/kamerstukken/wetsvoorstellen/detail?dossier=35534&id=2020Z14112>

² J. van Merriënboer, E. Geurts, ‘Oplopende emoties rondom oorlogskwesties, zedelijkheidsvraagstukken en softdrugs’ in: C. van Baalen, A. Bos eds., *Grote idealen, smalle marges. Een parlementaire geschiedenis van de lange jaren zeventig 1971-1982* (Amsterdam 2022) 541-622, aldaar 576; J.C. Kennedy, *Een weloverwogen dood. Euthanasie in Nederland* (Amsterdam 2002), 95; A. Timmermans, G., Breeman, ‘Morality Issues in the Netherlands: Coalition Politics under Pressure’ in: I., Engeli, C. Green-Pedersen en L. T. Larsen eds., *Morality Politics in Western Europe* (Basingstoke 2012) 35-61, aldaar 49.

³ Kennedy, *Een weloverwogen dood*, 95, 146; G. Hoogerkamp, *Euthanasie op het Binnenhof: de euthanasiediscussie in politiek-historisch perspectief 1978-1992* (Utrecht 1992) 81; Timmermans en Breeman, ‘Morality Issues in the Netherlands’, 40, 51-53.

stellen.⁴ Naast de bijdrage aan de lopende discussies in de literatuur, is deze scriptie vernieuwend omdat de kenmerken van het abortus- en euthanasiedebat met elkaar worden vergeleken. In de beschikbare literatuur wordt die vergelijking niet gedaan. In het theoretisch kader worden de agendasettingtheorie en ‘politiek morele kwestie’ nog uitgebreid toegelicht en gedefinieerd.

Een parlementair historisch onderzoek

Deze scriptie richt zich op het parlementaire debat over abortus en euthanasie. Met ‘het parlementaire debat’ wordt bedoeld op de discussie tussen Tweede Kamerleden en kabinetsleden in de Tweede Kamer, daaronder valt zowel de mondelinge discussie als de uitwisseling van zienswijzen en beleidsvoorstellen in schriftelijke Kamerstukken. Vanwege de omvang van dit onderzoek wordt het debat in de Eerste Kamer niet onderzocht.

Het onderzochte krachtenveld bestaat dus uit de volgende actoren: het parlement (voor zover de Tweede Kamer wordt bedoeld), het kabinet, politieke partijen en Tweede Kamerfracties.

In *Grote idealen, smalle marges* van Carla van Baalen en Anne Bos worden naast deze actoren, ook de media en maatschappelijke groeperingen tot het relevante krachtenveld gerekend, die onderzocht moeten worden om een volledig beeld te schetsen van het parlementair debat.⁵ In dit onderzoek is het onderzochte krachtenveld dus kleiner. Hiervoor is gekozen, omdat er in dit onderzoek meer focus kan worden gelegd op de daadwerkelijke beraadslaging in het parlement. Hieruit kunnen bijvoorbeeld conclusies voortvloeien met betrekking tot de gebruikte framing, een belangrijk element van de agendasettingtheorie. Met een bredere aanpak (of andere focus,) krijgt men deze conclusies minder scherp onder ogen, zoals uit de analyse van het abortusdebat van Johan van Merriënboer en Emiel Geurts⁶ uit *Grote idealen, smalle marges* blijkt. Soms wordt in dit onderzoek ook een ontwikkeling buiten het parlement benoemd, om oorzaak-gevolg relaties te aan te kunnen wijzen in het debat.

⁴ Engeli e.a. ‘Theoretical Perspectives on Morality Issues’ in: Idem, *Morality Politics in Western Europe*, 5-26.

⁵ Van Baalen en Bos, *Grote idealen, smalle marges. Een parlementaire geschiedenis van de lange jaren zeventig 1971-1982*.

⁶ Van Merriënboer, Geurts, ‘Oplopende emoties’, 572-588.

Historiografie

Zoals eerder vermeld is er beperkt onderzoek gedaan naar politiek morele kwesties in Nederland, waarbij abortus meer aandacht heeft gekregen dan euthanasie. Allereerst volgt een overzicht van de belangrijkste werken over het abortusdebat in Nederland. Daarna volgen de belangrijkste werken over het euthanasiedebat.

De agendasettingtheorie wordt in dit onderzoek gebruikt om de kenmerken van debatten te analyseren. Die kenmerken zijn volgens de theorie te verdelen in 4 categorieën, namelijk: de aandacht voor de kwestie, de betrokken actoren, de gebruikte framing, en de institutionele locatie (zie theoretisch kader). In het historiografische overzicht zal dus in het bijzonder aandacht worden besteed aan deze kenmerken. Daarnaast worden uiteraard de belangrijkste conclusies van de onderzoekers zelf benoemd, los van de agendasettingtheorie.

Onderzoek naar het abortusdebat

In *de geschiedenis van abortus in Nederland* uit 1979 besteedt Jan de Bruijn aandacht aan het abortusdebat in de periode 1970-1979.⁷ Zijn focus ligt vooral op de maatschappelijke discussie over abortus. Daartoe onderzoekt hij met name mediabronnen en uitingen van maatschappelijke groeperingen, en haalt hij een enkele keer Handelingen van de Tweede Kamer aan. De Bruijn benoemt twee belangrijke verschuivingen in het debat gedurende die tijd.

De eerste verschuiving die hij benoemt is een herwaardering van het ongeboren leven bij christenen. Zij gingen actiever uitdragen dat iedere vorm van leven, ongeacht de situatie, waardevol was. Dit was een reactie op de tegenovergestelde ontwikkeling bij een groot deel van de (seculariserende) samenleving. Bij veel Nederlanders was vanaf de late jaren zestig de gedachte ontstaan dat niet elk menselijk leven bescherming behoeft, maar dat moest worden gestreefd naar een menswaardig bestaan voor iedereen. Deze kwalitatieve kijk op het leven, leidde voor veel mensen tot de conclusie dat een ongewenste zwangerschap rechtmatig moest kunnen worden afgebroken. Want voor een ongewenst kind was de kwaliteit van leven onvoldoende gewaarborgd en voor de moeder evenmin, zo was de gedachte.

Het is voor deze scriptie van belang om te analyseren of die herwaardering van het ongeboren leven bij christenen, heeft geleid tot extra aandacht voor de abortuskwestie van christelijke partijen als het CDA en de SGP.

⁷ J. de Bruijn, *De geschiedenis van abortus in Nederland* (Amsterdam 1979).

De tweede verschuiving die de Bruijn benoemt, is dat abortus steeds meer gezien werd als een recht van vrouwen. Die gedachte kwam voort uit het ‘democratische principe van zelfbestemming’, dat sinds de jaren zestig steeds meer Nederlanders aansprak. De vrouw werd in toenemende mate gezien als een gelijkwaardige partner van de man, die ook recht had op persoonlijke en maatschappelijke ontplooiing. Het recht op abortus werd in de jaren zeventig voor veel Nederlanders een zaak van emancipatie. De opvatting ontstond dat de vrouw zeggenschap had over haar lichaam, en dus ook over haar vrucht.⁸ In dit onderzoek wordt aldus gekeken of dit frame -abortus als vrouwenrecht- in het parlementaire debat werd gebruikt, en door wie.

In *De politieke strijd rondom de abortuswetgeving in Nederland 1964-1984* beschrijft politicoloog Joyce Outshoorn waarom de legalisering van abortus in Nederland (volgens haar) langer duurde dan nodig. De focus van haar onderzoek ligt op hoe maatschappelijke ontwikkelingen het politieke debat hebben beïnvloed, daartoe onderzoekt ze veel uitingen van maatschappelijke groeperingen, zoals vrouwengroepen en religieuze organisaties. Daarnaast onderzoek ze ook relevante Kamerstukken en Handelingen. Haar onderzoek beschrijft echter geen ontwikkelingen over de tijd heen, met betrekking tot framing en de aandacht die partijen besteedden aan het vraagstuk, iets wat deze scriptie wel doet.

Volgens Outshoorn hebben de confessionele partijen het legaliseringsproces bewust vertraagd. Zij zouden abortus onnodig lang hebben beschouwd als een complexe medische handeling, waarbij uitsluitend naar deskundigen moest worden geluisterd. Voorstanders van legalisering beschouwden abortus als een keuze van de vrouw, en zagen het in medisch opzicht juist als een conventionele handeling, iets waar de confessionelen niet in mee gingen.⁹ Opvallend is dat Timmermans en Breeman juist concluderen, dat het dominante frame van abortus als vrouwenrecht, nooit ter discussie heeft gestaan in het parlement.¹⁰ In dit onderzoek wordt gekeken welke frames dominant waren in het debat, en of er relevante omslagpunten zijn.

Ook verliep de legalisering volgens Outshoorn langzaam, omdat de progressief-conservatieve tegenstelling in het Nederlandse partijenbestel niet parallel loopt aan de traditionele (sociaaleconomische) links-rechts tegenstelling, maar er haaks op staat. Hierdoor kwamen partijen als de PvdA en de VVD, die beiden een progressieve positie innamen ten aanzien van abortus, niet snel met elkaar in een kabinet terecht. Dit gaf het CDA onevenredig

⁸ De Bruijn, *De geschiedenis van abortus in Nederland*, 185-191.

⁹ Outshoorn, *De politieke strijd rondom de abortuswetgeving in Nederland 1964-1984*, 213-14, 291-292.

¹⁰ Timmermans en Breeman, ‘Morality Issues in the Netherlands’, 50.

veel invloed in de abortusdiscussie, omdat die partij altijd nodig was voor een geslaagde kabinetsformatie, aldus Outshoorn.¹¹ Het is in deze scriptie dus van belang om te kijken of de opstelling van partijen daadwerkelijk verandert, zodra ze in een kabinet met het CDA stappen.

In het werk van Engeli e.a. analyseren Timmermans en Breeman het politieke abortusdebat in de jaren zeventig.¹² Zij schrijven dat het seculiere frame van abortus als ‘vrouwenrecht’ werd gehanteerd door veel progressieve partijen als de PvdA en D66, en dat dit frame in het parlement niet ter discussie stond. Daarnaast zouden de voorlopers van het CDA vooral hebben geprobeerd om het abortusvraagstuk ‘low key’ te houden en te weren van de politieke agenda.¹³ Dit wijkt sterk af van de conclusies van James Kennedy, die concludeerde dat de confessionelen zich met hun abortusstandpunt juist profileerden, en er een ‘populistische campagne’ mee voerden.¹⁴ Bovendien concludeerde Outshoorn dat de confessionelen het frame van abortus als vrouwenrecht altijd hebben bestreden.¹⁵

De keuze om het vraagstuk ‘low key’ te houden is volgens Timmermans en Breeman te verklaren is omdat het CDA zich in de jaren zeventig en tachtig profileerde als moderne massapartij die haar religieuze principes om electorale redenen bagatelliseerde.¹⁶ Het CDA bevond zich in een situatie waarin het enerzijds geen progressieve christelijke kiezers wilde verliezen aan seculiere partijen als VVD en PvdA, maar anderzijds geen conservatieve christelijke kiezers wilde verliezen aan de kleine christelijke fracties, waaronder de SGP.

Alexander van Kessel en Jac Bosmans bespreken in *Parlementaire geschiedenis van Nederland* het parlementaire abortusdebat. Volgens hen waren de debatten rond de Bloemenhoveklinieken een belangrijke gebeurtenis. Toen in 1973 bekend werd dat hier na twaalf weken zwangerschap werd geaborteerd, deed Dries van Agt als minister van Justitie tot tweemaal toe een poging de kliniek te sluiten. Dit leidde tot grote ontsteltenis bij de Tweede Kamer, omdat het kabinet juist had afgesproken het gedoogbeleid rond die klinieken te handhaven. Het kabinet kwam ondertussen niet tot wetgeving, waardoor het abortusbeleid als een ‘zwaard van Damocles’ boven de politiek zou blijven zweven.¹⁷ Later in 1980 zou een wet aangenomen worden, die de vrouw en arts de gezamenlijke beslissingsbevoegdheid gaf over abortus, maar die tegelijkertijd beperkingen oplegde, zoals een verplichte ‘bezinningstijd’ van vijf dagen voor de vrouw.¹⁸ Van Kessel en Bosmans hebben geen

¹¹ Outshoorn, *De politieke strijd rondom de abortuswetgeving in Nederland 1964-1984*, 292.

¹² Timmermans en Breeman, ‘Morality Issues in the Netherlands’, 48-51.

¹³ Ibidem, 49.

¹⁴ Kennedy, *Een weloverwogen dood*, 95.

¹⁵ Outshoorn, *De politieke strijd rondom de abortuswetgeving in Nederland 1964-1984*, 269.

¹⁶ Timmermans en Breeman, ‘Morality Issues in the Netherlands’, 40.

¹⁷ A. van Kessel, J. Bosmans, *Parlementaire geschiedenis van Nederland*, (Amsterdam 2011) 140-141.

¹⁸ Ibidem, 154.

notenapparaat opgenomen, zodat niet precies te herleiden valt welke bronnen ze gebruikten. Het verschil met deze scriptie is dat zij op kernachtige wijze de belangrijkste gebeurtenissen in de parlementaire geschiedenis bespreken, maar daarbij geen analyse loslaten op de beraadslaging in de Tweede Kamer. Zo wordt in *Parlementaire geschiedenis van Nederland* geen ontwikkeling beschreven in de hoeveelheid aandacht die het parlement schonk aan de abortuskwestie, of de gebruikte framing in het debat.

Johan van Merriënboer en Emiel Geurts¹⁹ beschrijven in *Grote idealen, smalle marges*, het politieke abortusdebat in de periode 1971-1982. Zij concluderen dat de confessionele partijen (KVP, ARP, CHU) abortus vanaf 1971 op de spits dreven, terwijl ze daarvoor geen aandacht aan het onderwerp hadden besteed. Verder concluderen ze dat de emoties in het debat hoog opliepen, maar dat de kwestie uiteindelijk werd afgedaan met een ‘typisch Nederlands compromis van procedurele aard.’ Ze maken in hun onderzoek vooral gebruik van literatuur, waaronder de werken van de Bruijn en Outshoorn. Daarnaast verwijzen ze enkele keren naar Handelingen van de Tweede Kamer, maar die gebruiken ze niet om de gebruikte frames vast te stellen in het debat, iets wat in deze scriptie wel gebeurt. Van Merriënboer en Geurts richten zich met name op de (internationale) context waarbinnen abortus een politiek thema kon worden in Nederland.²⁰ Deze scriptie focust meer op de parlementaire beraadslaging zelf, en onderzoekt daarin bijvoorbeeld welke frames werden gebruikt, en welke partijen aandacht besteedden aan de abortuskwestie.

Onderzoek naar het euthanasiedebat

Het onderzoek naar het euthanasiedebat in Nederland is vrij gering. In 1992 schreef Gijsbert Hoogerkamp een afstudeerscriptie over het politieke euthanasiedebat in Nederland.²¹ In *Euthanasie op het Binnenhof* analyseert hij de periode 1978-1992.

Het indienen van het initiatiefwetsvoorstel door Elida Wessel-Tuinstra (D66) beschouwt Hoogerkamp als een belangrijk kantelpunt in het debat, waarna de politieke aandacht voor de kwestie toenam.²² Hij concludeert ook dat de voortgang van het legaliseringsproces is vertraagd door de monistische aard van het Nederlandse parlementaire bestel. Hierdoor was het CDA als grootste regeringspartij telkens in de positie om afronding van het dossier uit te stellen.

¹⁹ Van Merriënboer, Geurts, ‘Oplopende emoties’, 572-588.

²⁰ Ibidem, 572.

²¹ Hoogerkamp, *Euthanasie op het Binnenhof*.

²² Ibidem, 31.

Hoogerkamp laat zijn onderzoeksperiode beginnen in 1978, omdat de Tweede Kamer in dat jaar de regering opriep een adviescommissie in te stellen voor het euthanasiebeleid.²³ De onderzoeksperiode in deze scriptie begint bewust een jaar eerder, zodat de verkiezingsprogramma's van 1977 mee worden genomen. Een kritiekpunt op het onderzoek van Hoogerkamp is het gebrek aan inzicht in de argumentatie van partijen, waardoor weinig inzicht wordt verkregen in de gebruikte frames. De bronnen die hij gebruikt overlappen grotendeels met die uit dit onderzoek, waaronder Handelingen, verkiezingsprogramma's, wetsvoorstellen en Memories van Toelichting. Maar in het werk van Hoogerkamp komt naar voren dat de Handelingen van de Tweede Kamer weinig zijn gebruikt om de beraadslaging te analyseren, daaruit komen bovendien slordigheden voor, bijvoorbeeld omdat hij het enige plenaire debat over euthanasie in april 1989 niet opmerkt.

Historicus James Kennedy legt in *Een weloverwogen dood* uit waarom Nederland het eerste land was dat euthanasie legaliseerde, daarmee is zijn focus veel breder dan die in dit onderzoek.²⁴ Hij maakte daarbij met name gebruik van wetenschappelijke artikelen, opiniestukken in bladen, uitingen van maatschappelijke groeperingen en overige literatuur.

Een opvallende conclusie van Kennedy is dat de conservatief-religieuze bevolkingsgroep van Nederland de legalisering van euthanasie vrij lijdzaam over zich heen heeft laten komen. Deze groep miste volgens hem de energie om na de 'verloren' strijd tegen abortus, weer een felle campagne tegen euthanasie te voeren. Zij leden volgens Kennedy 'waarschijnlijk aan defaitisme.'²⁵ Deze verklaring vindt geen steun in de overige literatuur, Timmermans en Breeman zien het juist als een bewuste keuze van het CDA om euthanasie 'low key' te houden. Bovendien wordt in de literatuur betwist dat abortus een 'verloren' strijd was voor de confessionelen.²⁶ Kennedy schrijft ook dat politici weinig aandacht besteedden aan euthanasie tot het einde van de jaren zeventig, maar van een afstand de standpuntbepalingen van rechters en medici afwachtten.²⁷

Daarnaast concludeert hij dat D66 de eerste partij was die voor legalisering pleitte, en daarna de strijd voor wettelijke acceptatie van euthanasie heeft aangevoerd. Opvallend is echter dat Hoogerkamp en Timmermans en Breeman die aanvoedersrol van D66 niet beschrijven of ontkennen.²⁸

²³ *Kamerstukken II 1978/79*, 15300, nr. 26.

²⁴ Kennedy, *Een weloverwogen dood*.

²⁵ *Ibidem*, 95-96.

²⁶ Outshoorn, *De politieke strijd rondom de abortuswetgeving in Nederland 1964-1984*, 304; Van Merriënboer, Geurts, 'Oplopende emoties', 588.

²⁷ Kennedy, *Een weloverwogen dood*, 94.

²⁸ *Ibidem*, 95; Hoogerkamp, *Euthanasie op het Binnenhof*, 81; Timmermans en Breeman, 'Morality Issues in the Netherlands', 40, 51-53.

In Engeli e.a. beschrijven Timmermans en Breeman ook het parlementaire euthanasiedebat.²⁹ Zij omschrijven de rol van D66 in het sturen van debatten over politiek morele kwesties als zeer gelimiteerd. Hierop verschilt hun conclusie met die van Kennedy, die de sociaalliberalen een leidende rol in het debat toeschreef. Timmermans en Breeman beschouwen ze het als een bewuste keuze van het CDA om het euthanasievraagstuk ‘low key’ te houden. Zij verklaren dat niet -zoals Kennedy- aan een gebrek aan energie. Net als bij het abortusdebat concluderen zij, dat het een strategie van het CDA was om religieuze principes om electorale redenen te bagatelliseren.³⁰

Timmermans en Breeman gebruiken voor hun analyse in grote lijnen het theoretisch kader van Engeli e.a., dat is gebaseerd op de agendasettingtheorie. Dat theoretisch kader wordt in dit onderzoek ook gebruikt. Maar het scala aan bronnen dat Timmermans en Breeman gebruiken, is beperkter dan in dit onderzoek. Zij gebruiken partijprogramma's en Kamervragen om te analyseren welke partijen aandacht besteden aan de kwestie, maar refereren niet aan Handelingen van de Tweede Kamer. Daarnaast besteden ze geen speciale aandacht aan (initiatief)wetsvoorstellen. In dit onderzoek worden deze bronnen (Handelingen, wetsvoorstellen) wel geanalyseerd, waardoor het onderzoek dichterbij het theoretisch kader blijft dat door Engeli e.a. ontworpen is om politiek morele kwesties te onderzoeken (zie theoretisch kader).

Alexander van Kessel en Jac Bosmans besteden in *Parlementaire geschiedenis van Nederland* kort aandacht aan het euthanasiedebat, en benadrukken dat het CDA zo lang mogelijk heeft willen wachten met euthanasiewetgeving, en dat de partij daarin ook slaagde. Het CDA liet het vraagstuk liever over aan de rechter, een opvatting waarin het gesteund werd door de Raad van State.³¹

Grote idealen, smalle marges besteedt geen aandacht aan het euthanasiedebat, maar dat wordt wellicht verklaard doordat de onderzoeksperiode in dat boek loopt tot 1982.

In het algemeen moet worden opgemerkt over het historiografisch overzicht, dat in de genoemde werken geen vergelijking wordt gemaakt tussen het abortus- en euthanasiedebat. In deze scriptie wordt dat wel gedaan.

²⁹ Timmermans en Breeman, ‘Morality Issues in the Netherlands’, 51-54.

³⁰ Ibidem, 36, 40, 51-52.

³¹ Van Kessel en Bosmans, *Parlementaire geschiedenis van Nederland*, 179-180.

Vraagstelling

Deze scriptie bevat een vergelijkende analyse van het parlementaire abortus -en euthanasiedebat gevoerd door de PvdA, VVD, D66, CDA en SGP in respectievelijk de periodes 1970-1980 en 1977-1989. Het doel is om aan de hand van de agendasettingtheorie de belangrijkste en onderscheidende kenmerken van het abortus- en euthanasiedebat in die periodes vast te stellen. Zo kan een bijdrage worden geleverd aan de discussies zoals die in de historiografie zijn benoemd. Voorgaande leidt tot de volgende onderzoeksvraag: *Hoe verliepen de parlementaire debatten, gevoerd door de PvdA, VVD, D66, CDA en SGP over politiek morele kwesties als abortus en euthanasie in respectievelijk de periodes 1970-1980 en 1977-1989, en welke kenmerken, overeenkomsten en verschillen hebben die debatten als we ze analyseren aan de hand van de agendasettingtheorie?*

Afbakening en periodisering

Vanwege de omvang van het onderzoek worden niet alle partijen in de Tweede Kamer onderzocht. De vijf partijen (PvdA, VVD, D66, CDA en SGP) zijn geselecteerd op basis van literatuuronderzoek, waaruit blijkt dat ze een prominente rol spelen in de debatten over abortus en euthanasie.³² Daarnaast zijn onderzoekers van mening dat deze partijen grofweg de verschillende stromingen vertegenwoordigen in het Nederlandse parlementaire bestel, ten aanzien van politiek morele kwesties. De PvdA, VVD en D66 nemen in het algemeen een progressieve positie in. Het CDA neemt daarentegen vaak een conservatieve positie in, vanwege zijn confessionele inborst. De reden dat ook de ‘kleine’ christelijke SGP (3 Tweede Kamerzetels) wordt onderzocht is omdat ze een stroming vertegenwoordigt die conservatiever is dan het CDA. Hiermee staat de meest dominante partij uit de onderzoeksperiode (CDA), volgens de literatuur in het midden van de progressieve (PvdA, VVD en D66) en ultraconservatieve (SGP) stromingen op het gebied van morele kwesties.³³ Timmermans en Breeman veronderstellen op dit gebied een dilemma voor het CDA. Volgens hen wil het CDA voorkomen dat progressieve partijen het CDA afschilderen als een obstructieve vetospeler ten aanzien van morele kwesties. Maar tegelijkertijd wil het CDA voorkomen dat kleine, conservatieve christelijke partijen (zoals SGP) de partij zullen aanvallen op het verloochenen

³² Hoogerkamp, *Euthanasie op het Binnenhof*; Outshoorn, *De politieke strijd rondom de abortuswetgeving in Nederland 1964-1984*; De Bruijn, *De geschiedenis van abortus in Nederland*.

³³ J. Van Putten, *Politieke stromingen* (Utrecht 1995) 239; De Bruijn, *De geschiedenis van abortus in Nederland*. 232.

van haar christelijke idealen.³⁴ Om dat dilemma te kunnen onderzoeken, is het dus van belang om ook de SGP mee te nemen.

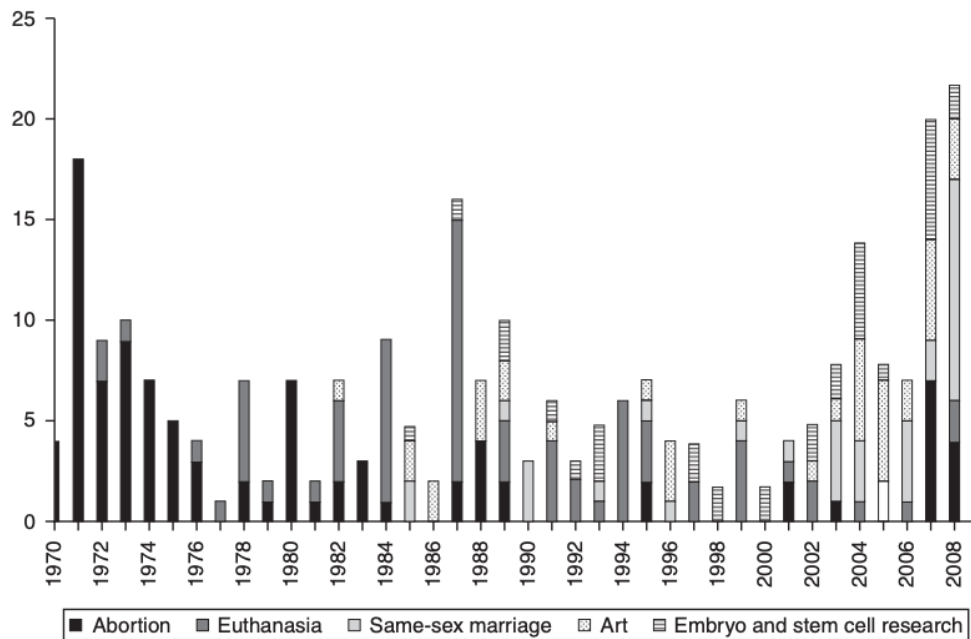
De KVP, ARP en CHU fuseerden pas in 1980 officieel tot het CDA, maar deze partijen brachten al vanaf 1971 Gemeenschappelijke Urgentieprogramma's uit, waarin het abortusstandpunt steeds gezamenlijk werd verdedigd. Daarom worden op dit punt geen praktische bezwaren verwacht bij het uitvoeren van het onderzoek.

Periodisering abortusdebat

Voor het abortusdebat is de onderzoeksperiode 1970-1980. In 1970 kwam het parlementaire debat over legalisering van abortus op gang. Het kabinet stelde een adviescommissie in die onderzoek ging doen naar de kwestie. De PvdA diende datzelfde jaar een initiatiefwetsvoorstel in bij de Tweede Kamer ter legalisering van abortus. In 1971 namen de meeste partijen voor het eerst in hun verkiezingsprogramma's een standpunt in.³⁵ Om deze redenen is 1970 een goed startpunt voor dit deel van het onderzoek. In de jaren erna zal de abortuskwestie regelmatig op de parlementaire agenda verschijnen. De aandacht voor abortus werd minder toen de Wet afbreking zwangerschap door de Tweede Kamer werd aangenomen in 1980. Daarom is dit jaartal een logisch einde voor de analyse van het abortusdebat. Timmermans en Breeman onderzochten hoeveel Kamervragen over politieke morele kwesties zijn gesteld in de periode 1970-2009 (tabel 1). In tabel 1 is te zien dat het abortusdebat vooral in de jaren zeventig een rol speelde in de Tweede Kamer.

³⁴ Timmermans en Breeman, 'Morality Issues in the Netherlands', 36.

³⁵ Outshoorn, *De politieke strijd rondom de abortuswetgeving in Nederland 1964-1984*, 187.

Tabel 1: Kamervragen over politiek morele kwesties in de Tweede Kamer 1970-2009. Bron: Timmermans en Breeman, 'Morality Issues in the Netherlands', 46.

Periodisering euthanasiedebat

Voor het euthanasiedebat is de onderzoeksperiode 1977-1989. Het beginpunt 1977 is om verschillende redenen gekozen. Het parlementaire euthanasiedebat vóór 1977 onderzoeken is slecht uitvoerbaar, omdat veel partijen geen standpunt hadden. In de partijprogramma's nemen veel partijen in 1977 voor het eerst een standpunt in over euthanasie. In 1978 riep de Tweede Kamer het kabinet op een adviescommissie in te stellen voor het euthanasiebeleid. Vanaf dat moment gingen alle partijen een standpunt vormen over de kwestie.³⁶ Er zijn verschillende redenen om de onderzoeksperiode in 1989 te laten eindigen. Allereerst is het vanwege de omvang van het onderzoek niet verstandig om het gehele parlementaire debat in aanloop naar de legalisatie van euthanasie in 2001 te onderzoeken. Zowel de jaren tachtig als negentig zijn voor het onderzoeken van het euthanasiedebat, potentieel geschikte periodes. De jaren tachtig zijn voor dit onderzoek geschikter, omdat de parlementaire aandacht voor euthanasie in die periode intensiever was. Uit tabel 1 blijkt dat Kamervragen ten aanzien van euthanasie, aanzienlijk vaker voorkwamen in de jaren tachtig dan in de jaren negentig. Bij de vorming van het kabinet Lubbers-III in 1989 werd afgesproken de euthanasiekwestie op de lange baan te schuiven. De presentatie van het regeerakkoord Lubbers-III in oktober 1989 is daarom een logisch einde van de onderzoeksperiode.

³⁶ Hoogerkamp, *Euthanasie op het Binnenhof*, 12-13; Kennedy, *Een weloverwogen dood*, 94.

Theoretisch kader

De definitie van een politiek morele kwestie

Om de kenmerken van het parlementaire abortus- en euthanasiedebat goed te kunnen analyseren, moeten we kijken wat morele kwesties onderscheidt van meer gangbare politieke kwesties, zoals economische hervormingen. Een belangrijke studie hierover is *Morality Politics in Western Europe* van Engeli, Green-Pedersen en Larsen (Engeli e.a.) uit 2012.³⁷ Zij hanteren de volgende definitie: ‘Politiek morele kwesties hebben betrekking op beleidsvragen over fundamentele kwesties, zoals dood, voortplanting en huwelijk.’ Volgens hen zijn abortus en euthanasie bij uitstek kwesties waarbij dit het geval is. Verder leggen ze uit dat morele kwesties een herverdeling impliceren van fundamentele waarden, die vaak ondeelbaar zijn. Dit maakt compromissen moeilijk, zo niet onmogelijk, mede omdat dergelijke waarden niet als waar of onwaar kunnen worden bewezen aan de hand van nieuwe feiten.³⁸ In dit onderzoek wordt gekeken of deze moeilijkheid is terug te zien in het parlementaire debat.

Agendasettingtheorie

Uiteraard moet uit het onderzoek blijken welke kenmerken de debatten over abortus en euthanasie in Nederland hebben. Het theoretisch kader uit Engeli e.a. biedt echter handvatten waarmee dit onderzoek meer sturing krijgt.

Engeli e.a. gebruiken een theoretisch kader waarmee politiek morele kwesties kunnen worden geanalyseerd.³⁹ Dit theoretische kader is gebaseerd op de agendasettingtheorie, waarmee politieke kwesties kunnen worden omschreven en afgebakend, of zoals Engeli e.a. het noemen: ‘*To describe conflict definition*’.

De agendasettingtheorie onderscheidt 4 factoren waarmee de voornaamste kenmerken van een politiek debat over een morele kwestie kunnen worden omschreven. Het gaat om de volgende factoren, waarbij ik per factor deelvragen heb geformuleerd die kunnen helpen bij het uitvoeren van dit onderzoek.⁴⁰

1. De aandacht

‘Aandacht’ gaat over de vraag in hoeverre een politieke actor het conflict wil ‘uitbreiden’

³⁷ Engeli e.a., ‘How to Study the Two Worlds of Morality Politics’ in: Idem, *Morality Politics in Western Europe*, 27-34.

³⁸ Engeli e.a., ‘Theoretical Perspectives on Morality Issues’ in: Idem, *Morality Politics in Western Europe*, 5-26, aldaar 23-26.

³⁹ Het theoretisch kader van Engeli e.a. bestaat uit meer dan alleen de agendasettingtheorie, maar voor het analyseren van het debat is het volgens hen voldoende.

⁴⁰ Ibidem, ‘Theoretical Perspectives on Morality Issues’, 8-11.

zodat meer actoren betrokken raken of tegen elkaar worden opgezet. Engeli e.a. beschrijven dat een actor alleen aandacht besteedt aan een kwestie als deze daar een specifiek belang bij heeft, bijvoorbeeld omdat hij zich op die manier kan afzetten tegen een andere politieke actor, of een specifieke achterban kan aanspreken.⁴¹ Wanneer een partij geen aandacht besteedt aan de kwestie, bijvoorbeeld in debatten of verkiezingsprogramma's, heeft deze partij daar klaarblijkelijk geen belang bij. Het is dus van belang om te beschrijven of de partijen de aandacht in het parlementaire debat voor een kwestie willen vergroten, of juist niet. Het kan daarnaast blijken dat de aandacht van een partij na verloop van tijd af- of toeneemt. Engeli e.a. onderscheiden twee belangrijke indicatoren bij deze factor, namelijk de aandacht die voortkomt uit parlementaire activiteiten (zoals Kamervragen, wetsvoorstellen en debatsbijdragen) en verkiezingsprogramma's.⁴² Deze indicatoren worden in dit onderzoek ook gebruikt.

Vooraf geformuleerde deelvragen bij het kenmerk 'aandacht' ten aanzien van politiek morele kwesties zijn:

- 1.1 In hoeverre besteden partijen aandacht aan de kwestie via parlementaire middelen als Kamervragen, (initiatief)wetsvoorstellen en debatsbijdragen?
- 1.2 In hoeverre besteden partijen aandacht aan de kwestie in hun verkiezingsprogramma's?

2. De actoren(constellatie).

Met de actorenconstellatie wordt bedoeld, wie een bepalende rol speelt in het uitvechten van het politieke conflict. Een indicator die Engeli e.a. noemen is in hoeverre bepalende politieke figuren, zoals partijleiders en presidenten zich bemoeien met de kwestie.⁴³ In dit onderzoek wordt daarnaast onderzocht of de kwesties regelmatig in de plenaire vergadering van de Tweede Kamer worden besproken. Dit vloeit weliswaar niet direct voort uit het theoretisch kader van Engeli e.a., maar het kan aanvullende informatie bieden over de betrokken actoren. Hoetink beschrijft in haar proefschrift over de Nederlandse parlementaire gewoonten, dat er in plenaire vergaderingen vaak sprake is van polarisatie door aanwezigheid van media.⁴⁴ Als uit dit onderzoek blijkt dat een kwestie zich vaak verplaatst naar de plenaire zaal, kan dat betekenen dat actoren zich graag op dat onderwerp profileren. Het kan dus interessant zijn om te kijken of de plenaire activiteiten rondom abortus groter zijn dan rondom euthanasie, of

⁴¹ Ibidem, 12.

⁴² Engeli e.a. 'How to Study the Two Worlds of Morality Politics', 31.

⁴³ Engeli e.a. 'Theoretical Perspectives on Morality Issues', 9.

⁴⁴ C. Hoetink, *Macht der gewoonte. Regels en rituelen in de Tweede Kamer na 1945* (Nijmegen 2018), 398-420.

andersom.

Vooraf geformuleerde deelvragen bij het kenmerk ‘actorenconstellatie’ ten aanzien van politiek morele kwesties zijn:

- 2.1 In hoeverre wordt het debat gevoerd door vooraanstaande politieke figuren zoals fractievoorzitters en ministers(-presidenten)?
- 2.2 In hoeverre worden de kwesties in de plenaire vergadering van de Tweede Kamer besproken?

3. De framing.

Met ‘framing’ wordt bedoeld hoe iemand een kwestie bekijkt en beschrijft vanuit een bepaald perspectief. Als een actor de kwestie bekijkt vanuit een bepaald perspectief, heeft dat invloed op de beschrijving van de kwestie. Hiermee worden andere perspectieven al dan niet bewust uitgesloten. Engeli e.a. constateren dat er in debatten over politiek morele kwesties, verschillende soorten frames worden toegepast. Confessionele partijen gebruiken regelmatig ‘religieuze’ frames, waarmee ze zaken als ‘het leven’ ‘geboorte’ en ‘sterven’ beschrijven als door God geïnitieerde gebeurtenissen. Daartegenover staat het gebruik van een ‘seculier’ frame waarmee niet God, maar de mens zelf wordt beschreven als invloed hebbende factor. Hierbij ligt de nadruk op individuele rechten van de mens, zoals zelfbeschikking over het lichaam en het moment van sterven.⁴⁵ Overigens wordt in dit onderzoek niet altijd een voorbeeld gegeven, wanneer er een seculier frame wordt geconstateerd. Dit zouden in veel gevallen willekeurige voorbeelden zijn, omdat heel veel uitingen onder het seculiere frame vallen. Wanneer in deze scriptie aldus wordt gesproken van ‘seculiere framing’, wordt daarmee bedoeld op de afwezigheid van religieuze framing.

In dit onderzoek wordt daarnaast gekeken in hoeverre partijen een ‘technisch’ frame toepassen. Dit wordt niet door Engeli e.a. als indicator genoemd, maar in de literatuur over het abortus- en euthanasiedebat wordt dit type frame wel geconstateerd.⁴⁶ Hiermee wordt de morele kwestie, als het ware gedegradeerd tot een probleem van technische aard waarbij geen moreel oordeel noodzakelijk lijkt te zijn.

Vooraf geformuleerde deelvragen bij het kenmerk ‘framing’ ten aanzien van politiek morele kwesties zijn:

- 3.1 In hoeverre maken partijen gebruik van seculiere en religieuze frames?

⁴⁵ Engeli e.a. ‘How to Study the Two Worlds of Morality Politics’, 32.

⁴⁶ Bijv. Outshoorn, *De politieke strijd rondom de abortuswetgeving in Nederland 1964-1984*, 172; Hoogerkamp, *Euthanasie op het Binnenhof*, 62.

3.2 In hoeverre maken partijen gebruik van een ‘technisch’ frame, die de kwestie van haar morele lading ontdoet?

4. De (institutionele) locatie.

De ‘institutionele locatie’ beschrijven Engeli e.a. als de (vaak fysieke) locatie waar het conflict hoofdzakelijk wordt uitgevochten.⁴⁷ In dit onderzoek wordt het parlementaire debat geanalyseerd, gevoerd door vijf politieke partijen, waarmee de focus ligt op het debat gevoerd in het parlement, en niet op andere fronten zoals het debat op straat, in de rechtszaal, in het ziekenhuis en in de wetenschap. De voornaamste institutionele locatie in dit onderzoek is dus het parlement. Uit de analyse kan echter wel blijken dat partijen de verantwoordelijkheid van het conflict naar andere plekken proberen te verplaatsen, zoals naar de rechtszaal. Anderzijds kan blijken dat partijen het zwaartepunt van het conflict bewust naar zich toe trekken.

Een vooraf geformuleerde deelvraag bij het kenmerk ‘institutionele locatie’ ten aanzien van politiek morele kwesties is:

4.1 In hoeverre hechten partijen waarde aan argumentatie van experts (zoals medici en juristen) in het debat over politiek morele kwesties?

Brongebruik en opbouw

Hoofdstuk 1 is voor een belangrijk deel gebaseerd op de beschikbare literatuur over het abortusdebat in Nederland. Hiermee verwacht ik de kenmerken van dat debat goed te kunnen omschrijven. Aangezien er redelijk veel onderzoek gedaan naar het abortusdebat, is primair bronnenonderzoek is minder noodzakelijk. Bij enkele belangrijke momenten in het parlementaire debat is desondanks primair bronnenonderzoek gedaan, door bijvoorbeeld Handelingen van de Tweede Kamer en Memories van Toelichting te analyseren. Daarnaast worden verkiezingsprogramma’s onderzocht, hoewel deze strikt genomen niet onderdeel zijn van het parlementaire debat. Ze bieden echter aanvullende informatie, door te laten zien hoe partijen een kwestie framen.⁴⁸

De manier waarop de analyse van Handelingen wordt uitgevoerd, is door met een digitale zoekfunctie te zoeken op ‘abortus’ en de passages te lezen waarin de leden van de vijf partijen aan het woord zijn. De inhoud van die passages wordt beoordeeld aan de hand van het theoretisch kader. De deelvraag die in dit hoofdstuk wordt beantwoord is: *Hoe verliep het*

⁴⁷ Engeli e.a., ‘Theoretical Perspectives on Morality Issues’, 10.

⁴⁸ Engeli e.a., ‘How to Study the Two Worlds of Morality Politics’, 31.

parlementaire debat gevoerd door de PvdA, VVD, D66, CDA en SGP over abortus in de jaren 1970-1980, en welke kenmerken heeft het als we het analyseren aan de hand van de agendasettingtheorie?

In hoofdstuk 2 komt het parlementaire euthanasiedebat in de periode 1977-1989 aan bod. Over het euthanasiedebat is minder literatuur beschikbaar, dus primair bronnenonderzoek is hier van groter belang. Daartoe worden voornamelijk Handelingen gebruikt van debatten waarin over euthanasie wordt gesproken. Daarnaast komen Kamerstukken aan bod, waarnaar in debatten of literatuur wordt verwezen. Met name is gebruik gemaakt van Memories van Toelichting bij wetsvoorstellen, om framing te beoordelen. Ook zijn er voorlopige- en eindverslagen gebruikt voor dit onderzoek. Dit zijn verslagen waarin partijen schriftelijk toelichten hoe ze bepaalde wetsvoorstellen beoordelen. Deze Handelingen en Kamerstukken zijn online raadpleegbaar via overheid.nl.⁴⁹ Ook voor dit hoofdstuk worden verkiezingsprogramma's onderzocht.

Bij de Handelingen gaat het om de plenaire vergaderingen van de Tweede Kamer, maar ook om de UCV's (Uitgebreide Commissie Vergaderingen) van de vaste Tweede Kamercommissies voor Volksgezondheid en Justitie.⁵⁰ De Handelingen zijn goed vindbaar door te zoeken op het trefwoord 'euthanasie' en vervolgens te filteren op de vergaderjaren 1977-1989. Wanneer je vervolgens filtert op de Handelingen waarbij het woord 'euthanasie' in de titel of omschrijving staat, krijg je 43 resultaten. Dit zijn de Handelingen die uitgebreid geanalyseerd worden op uitspraken van partijleden van de PvdA, VVD, D66, CDA en SGP.

Filteren op alle Handelingen in die periode waarin het woord 'euthanasie' voorkomt - los van de titel- geeft 355 extra resultaten. Hoewel deze niet allemaal geanalyseerd kunnen worden, kunnen ze wel eenvoudig worden geïnventariseerd op hoe vaak het woord 'euthanasie' erin voorkomt. Een eerste inventarisatie laat zien dat in veel Handelingen het woord 'euthanasie' slechts een enkele maal wordt genoemd en er geen inhoudelijke discussie of monoloog ontstaat. Deze Handelingen zijn niet waardevol voor dit onderzoek. Van deze 355 extra zoekresultaten zullen alleen de enkele Handelingen worden geanalyseerd waarin politici daadwerkelijk een punt maken rond de kwestie euthanasie en anderen daarop reageren. Voor de analyse wordt dezelfde methode gebruikt als in hoofdstuk 1.

De deelvraag die in dit hoofdstuk wordt beantwoord is: *Hoe verliep het parlementaire debat gevoerd door de PvdA, VVD, D66, CDA en SGP over euthanasie in de jaren 1977-*

⁴⁹ <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/uitgebreidzoeken/historisch>

⁵⁰ Commissievergaderingen werden pas vanaf 1980 structureel openbaar. Bron: Hoetink, *Macht der gewoonte*, 409.

1989, en welke kenmerken heeft het als we het analyseren aan de hand van de agendasettingtheorie?

De analyse van het parlementaire debat wordt in beide hoofdstukken (bij benadering) naar chronologie uitgevoerd. De hoofdstukken zijn opgedeeld in respectievelijk 6 en 5 paragrafen. Niet alle vier factoren uit de agendasettingtheorie (aandacht, actoren, framing, institutionele locatie) worden expliciet behandeld in elke paragraaf. Dat zou de leesbaarheid van het stuk niet ten goede komen en is bovendien niet noodzakelijk voor de volledigheid van het stuk. Uiteraard komt elke factor wel in elk hoofdstuk aan bod. In de tussenconclusie worden de belangrijkste conclusies over elke factor expliciet samengevat.

Hoofdstuk 1: Een ethisch reveil van korte duur Het parlementaire abortusdebat 1970-1980

1.1 De PvdA vergroot de aandacht

In de loop van de jaren zestig waren er bij voor- en tegenstanders van abortus, stemmen opgegaan dat de abortuswetgeving niet meer voldeed. Abortus was wettelijk verboden, maar in de praktijk was er sprake van een juridisch vacuüm. Artsen mochten rechtvaardig aborteren als er sprake was van een ‘medische indicatie’ bij de zwangere vrouw. Wat die indicatie inhield, stond ter beoordeling van de medici zelf. Onder invloed van de ‘seksuele revolutie’ in de jaren zestig ging de medische wereld het begrip ‘medische indicatie’ breder uitleggen. Dit leidde tot een stijging van het aantal zwangerschapsonderbrekingen. Met name confessionele Kamerleden hekelden deze ontwikkeling en wilden strengere handhaving. Progressieve Kamerleden vonden het juist tijd voor legalisering. Maar vrijwel iedereen was het erover eens dat er nieuwe abortuswetgeving nodig was. De bestaande wet en de dagelijkse abortuspraktijk waren te ver uit elkaar gegroeid.⁵¹

In januari 1970 erkende het kabinet-De Jong (KVP, VVD, ARP en CHU) dit bovengenoemde ‘abortusprobleem’ en stelde de staatscommissie-Kloosterman in. Ze bestond voornamelijk uit artsen, juristen en ethici (zie bijlage 1 voor een overzicht). De taak van de commissie was -simpel geformuleerd- om een advies uit te brengen over de wenselijkheid van het veranderen van de abortuswetgeving.⁵² De belangrijkste vragen die de commissie moest beantwoorden, waren:

- Wie beslist of abortus in een concreet geval geoorloofd is? De arts, de vrouw of een team van deskundigen waaronder ethici?
- Speelt de duur/vordering van de zwangerschap een rol in die beoordeling?
- Moet abortus in een ziekenhuis plaatsvinden?
- Moet overtreding van de abortusprocedure in het wetboek van Strafrecht blijven? Of is eventuele bestraffing via het medisch tuchtrecht voldoende?⁵³

Opvallend is dat onderzoekers het instellen van de commissie-Kloosterman in het kader van agendasetting verschillend hebben geïnterpreteerd. Volgens Outshoorn plaatste het confessioneel-liberale kabinet abortus hiermee definitief op de politieke agenda, en werd de

⁵¹ J. van Merriënboer, P. Bootsma, P. van Griensven, *Van Agt. Tour de Force*, (Amsterdam 2008) 136-137; De Bruijn, *De geschiedenis van abortus in Nederland*, 188; Hellema, *Nederland en de jaren zeventig* (Amsterdam 2012) 207.

⁵² Outshoorn, *De politieke strijd rondom de abortuswetgeving in Nederland 1964-1984*, 160.

⁵³ H. Roethof, *De abortuskwestie en meer dan dat* (Amsterdam 1982) 31.

aandacht voor de kwestie vergroot.⁵⁴ Timmermans en Breeman zien het juist als een manier om het abortusvraagstuk te depolitiseren, waarmee het vraagstuk naar de achtergrond verdween: Het confessioneel gekleurde kabinet had het probleem geparkeerd bij juristen, medici en ethici.⁵⁵ Outshoorns opvatting is met de kennis achteraf begrijpelijk, want na januari 1970 werd de aandacht voor abortus in het parlement groter. Maar het is vermoedelijk niet het instellen van de commissie die dat teweegbracht.

Een analyse van de Handelingen toont namelijk dat het vooral de PvdA-fractie was die de aandacht voor abortus vergrootte.⁵⁶ Tweede Kamerlid Jan Lamberts (PvdA) stelde in februari 1970 dat legalisering van abortus onvermijdelijk was geworden, en de commissie-Kloosterman dat proces onnodig vertraagde. Hij betichtte het kabinet ervan de urgentie van de abortuskwestie niet in te zien. Die urgentie bleek volgens hem uit de noodkreten van vrouwenorganisaties en de ‘honderden brieven’ van vrouwen die door de strenge wetgeving en de lage capaciteit in ziekenhuizen nergens terecht konden voor een veilige abortus.⁵⁷ Deze vroege aandacht van de PvdA voor het abortusvraagstuk is kenmerkend voor die periode. De Handelingen uit 1970 laten zien dat andere partijen vrijwel geen aandacht besteedden aan het vraagstuk in het parlement.

De PvdA kan tevens worden gezien als de partij die het frame van abortus als vrouwenrecht introduceerde, maar daar was ze wel voorzichtig mee. In het PvdA-wetsvoorstel werd de beslissingsbevoegdheid voor abortus neergelegd bij ‘vrouw en huisarts’ gezamenlijk. Dat werd in 1970 als progressief werd beschouwd, omdat theologen en ethici hiermee geen rol kregen toebedeeld.⁵⁸ Het dubbelzinnige van de formulering ‘vrouw en huisarts gezamenlijk’, was bewust gekozen volgens Roethof. De formulering ‘de vrouw beslist’ was volgens hem politiek onhaalbaar.⁵⁹ Evenmin was het zo dat de PvdA in die tijd de Dolle Mina-slagzin ‘baas in eigen buik’ bezigde.⁶⁰

Wat opvalt aan de framing in de Memorie van Toelichting is het technische frame dat wordt gehanteerd. Er was geen uitgebreide reflectie op de ethische aspecten van abortus in opgenomen.⁶¹ Dit komt overeen met de opvattingen van organisaties als StiMeZo en de Vrouwenbeweging. Zij vonden dat het recht op abortus als een vanzelfsprekendheid moest worden neergezet, die niet op morele gronden hoefde te worden onderbouwd. Het was een

⁵⁴ Outshoorn, *De politieke strijd rondom de abortuswetgeving in Nederland 1964-1984*, 160.

⁵⁵ Timmermans en Breeman, ‘Morality Issues in the Netherlands’, 48-49.

⁵⁶ *HTK* 1969-1970 (3 februari 1970) 1945; *HTK* 1970-1971 (3 november 1970) 639.

⁵⁷ Outshoorn, *De politieke strijd rondom de abortuswetgeving in Nederland 1964-1984*, 168-169.

⁵⁸ *Ibidem*, 170.

⁵⁹ Roethof, *De abortuskwestie en meer dan dat*, 58-59.

⁶⁰ *Ibidem*, 60; De Bruijn, *De geschiedenis van abortus in Nederland*, 199.

⁶¹ *Kamerstukken II* 1969/70, wetsontwerp 10719, nr. 3, (MvT).

vernieuwend, technisch frame: abortus als ‘gewone medische ingreep’. Dat de PvdA dit frame hanteerde, toonde dat het voorstel was ontstaan onder druk van actiegroepen waarmee de PvdA nauwe banden had.⁶² Frans Becker beschrijft in zijn boek over de geschiedenis van de PvdA dat de partij sterk beïnvloed werd door de opkomst van feministische bewegingen, hierdoor werd de partij in een vroeg stadium voorvechter van legale abortus.⁶³

De indiening van de initiatiefwet door de PvdA in de zomer van 1970 kan worden gezien als kantelpunt, omdat de parlementaire aandacht voor de abortusdiscussie erna groter werd. In 1970 werden er door de onderzochte partijen gezamenlijk slechts 2 Kamervragen gesteld over abortus; in 1971 waren dat er 7. Een ander voorbeeld van de toegenomen aandacht, is dat partijen in 1971 voor het eerst in hun verkiezingsprogramma’s aandacht gingen besteden aan de kwestie.

De PvdA en D66 (en PPR) namen in hun gezamenlijke program de legalisering van abortus op, en pleitten voor: ‘dezelfde regels en waarborgen als voor iedere andere medische ingreep.’ Ook hierin weerklinkt het technische frame van vrouwenorganisaties om abortus als een ‘gewone’ medische ingreep te beschouwen, iets waar ook D66 zich kennelijk in kon vinden. De VVD plaatste zich met haar verkiezingsprogramma in het pro-legaliseringskamp. Ze stelde dat de overheid zich diende te onthouden van een verbod, omdat abortus een persoonlijke kwestie was.

Wat opvalt is dat zowel PvdA, D66 en de VVD niet het woord ‘vrouw’ noemden. Dit laat zien -net als de Memorie van Toelichting van het PvdA-wetsvoorstel- dat het begin jaren zeventig politiek gevoelig lag om abortus als vrouwenzaak te framen. Dat Timmermans en Breeman stelden dat dit frame dominant was en nooit ter discussie stond, lijkt dus onjuist.⁶⁴

De KVP, ARP en de CHU namen in hun gezamenlijke programma een veel restrictiever standpunt in, en vonden abortus alleen geoorloofd als de zwangerschap een ernstige bedreiging betekende voor het welzijn van de vrouw. Daarbij maakte het geen gebruik van religieuze frames. Ook in het plenaire debat bevatten bijdragen van de confessionele ‘drie’ geen verwijzingen naar de Bijbel of God.⁶⁵

De SGP nam een jaar later in het program van 1972 een gelijk standpunt in als de confessionele ‘drie’. De partij maakte daarbij evenmin gebruik van religieuze framing. Maar

⁶² De Bruijn, *De geschiedenis van abortus in Nederland*, 196-197. Bijv. Nederlandse Vereniging voor Seksuele Hervorming (NVSH), Man-Vrouw-Maatschappij (MVM), de Stichting Medisch Verantwoorde Zwangerschapsonderbreking (Stimezo) en het Vrouwencontact in de PvdA.

⁶³ F. Becker, ‘De ideologische en programmatische ontwikkeling van de PvdA’ in: Frans Becker en Gerrit Voerman eds., *Zeventig jaar partij van de Arbeid* (Amsterdam 2016) 127-160, aldaar 143-144.

⁶⁴ Timmermans en Breeman, ‘Morality Issues in the Netherlands’, 50-51.

⁶⁵ *HTK* 1971-1972 (26 oktober 1971) 46-47; *HTK* 1972-1973 (10 oktober 1972) 17.

in het plenaire debat gebruikte Van Dis (SGP) dat wel degelijk, waarin hij herhaaldelijk stelde dat abortus ‘in strijd is met het zesde gebod van Gods wet’, waarmee hij het Bijbelse verbod op doodslag bedoelde.⁶⁶

Tot een snelle behandeling van het PvdA-wetsvoorstel in de plenaire vergadering kwam het echter niet. De Tweede Kamer besloot de schriftelijke voorbereiding van het wetsvoorstel uit te stellen tot ná het advies van de commissie-Kloosterman. Iets wat het abortusdossier voorlopig terugplaatste in de ijskast.

1.2 De aandachtparadox

Het kabinet-Biesheuvel I (1971-1972) beloofde in het regeerakkoord dat het nieuwe wetgeving zou maken die het verbod op abortus zou handhaven. Met betrekking tot agendasetting is het opvallend dat de regering hiermee meer aandacht besteedde aan de abortuskwestie dan strikt noodzakelijk. Ze kon even goed wachten op het advies van de Commissie-Kloosterman. Deze was nu echter overbodig geworden, omdat de regering zelf had besloten dat nieuwe abortuswetgeving noodzakelijk was. Daarom werd de commissie ontbonden na de presentatie van het regeerakkoord.⁶⁷

Het regeringsvoorstel Stuyt/Van Agt werd een jaar na de installatie van het kabinet, in juni 1972 bij de Tweede Kamer ingediend. De belangrijkste punten daaruit waren:

- Het besluitvormingsproces: abortus werd alleen toegestaan als de zwangerschap een ernstige bedreiging vormde voor het lichamelijk en geestelijk welzijn van de vrouw, en dat belang zwaarder woog dan dat van de ongeboren vrucht. Een afweging die in eerste instantie werd gemaakt door een meerhoofdig ‘team’ van deskundigen, en daarna door de arts zelf, maar niet door de vrouw;
- De registratieplicht voor vrouwen die abortus pleegden;
- De verplichting te aborteren in een ziekenhuis of een door de minister erkende instelling;
- De strafrechtelijke aansprakelijkheid van de arts bij afwijking van de wettelijke procedure.

De Memorie van Toelichting benadrukte dat er bij elke zwangerschap sprake was van twee menselijke levens. En dat de beslissing tot aborteren niet toekwam aan de vrouw, omdat zij ‘partij is in dit belangenconflict.’ Ondanks de dominante confessionele aanwezigheid in het kabinet, wordt in de Memorie van Toelichting geen religieus, maar een seculier frame

⁶⁶ *HTK* 1969-1970 (3 februari 1970) 26; *HTK* 1971-1972 (26 oktober 1971) 39.

⁶⁷ Outshoorn, *De geschiedenis van abortus in Nederland 1964-1984*, 193.

toegepast.⁶⁸ Dit kwam overeen met het verkiezingsprogramma van de confessionelen uit 1971 en de debatsbijdragen uit die tijd, waarin voornamelijk seculiere framing werd toegepast.⁶⁹

Nu er naast het PvdA-voorstel een regeringsvoorstel lag, leek de weg open te liggen voor een snelle behandeling van het abortusdossier. Maar twee weken na de indiening van het regeringsvoorstel viel het kabinet-Biesheuvel in augustus 1972, waardoor de behandeling van de wetsvoorstellen werd geparkeerd tot na de formatie.⁷⁰ Hierdoor bleef de parlementaire aandacht voor abortus laag in de periode 1972-1973, waardoor ook weinig actoren betrokken raakten in het parlementaire debat.

Outshoorn concludeert echter dat de abortuskwestie vanaf 1971 een zaak werd van ‘algemene’ politiek, en steeds minder van de fractiespecialisten alleen.⁷¹ Dit is echter discutabel. Een analyse van de Handelingen van de Tweede Kamerdebatten in de periode 1971-1974, geeft geen blijk van die ontwikkeling: abortus wordt zelden uitgebreid besproken in de plenaire vergaderzaal. En als dat gebeurt, voeren vrijwel uitsluitend fractiespecialisten het woord.⁷² Hein Roethof (PvdA) besteedde de meeste aandacht aan de kwestie via debatsbijdragen in deze periode.⁷³ Daarnaast waren er opvallend veel bijdragen van Abma en van Dis (SGP), die de aandacht vestigden op hun anti-abortusstandpunt.⁷⁴

Van Merriënboer en Geurts constateerden dat KVP, ARP en CHU het thema vanaf 1971 als strijdpunt op de spits gingen drijven.⁷⁵ Maar ook die conclusie behoeft nuancering. De Handelingen geven daar geen aanwijzingen toe. Het kantelpunt, vanaf wanneer de confessionele ‘drie’ de aandacht in debatsbijdragen op abortus gaan vestigen, zal in 1974 plaatshebben (zie § 1.3 en 1.4).

Alle partijen uit dit onderzoek stelden Kamervragen over abortus in de periode 1970-1974 (KVP 4x, SGP 3x, CHU 3x, D66 3x, VVD 2x, PvdA 1x). Met betrekking tot de factor aandacht uit de agendasettingtheorie levert dat een paradox op. Vooral de confessionele partijen geneigd zijn Kamervragen te stellen, terwijl in de debatsbijdragen geen noemenswaardige activiteit van hen te zien is. Een omgekeerde situatie doet zich juist voor bij de PvdA. Volgens de theorie zouden deze indicatoren juist een samenhang moeten vertonen:

⁶⁸ *Kamerstukken II 1971/72*, wetsontwerp 11890, nr. 3, (MvT).

⁶⁹ *HTK 1971-1972* (26 oktober 1971) 46-47; *HTK 1972-1973* (10 oktober 1972) 17.

⁷⁰ Outshoorn, *De politieke strijd rondom de abortuswetgeving in Nederland 1964-1984*, 195.

⁷¹ *Ibidem*, 193.

⁷² Bijv. *HTK 1971/72* (26 oktober 1971) en *HTK 1973/74* (7, 8, 14 november 1973).

⁷³ *HTK 1971/72* (26 oktober 1971); *HTK 1972-1973* (5, 6, 19 juni 1973).

⁷⁴ *HTK 1971-1972* (12 januari 1971) 2170; *HTK 1971-1972* (13 oktober 1971) 248;

⁷⁵ Van Merriënboer, Geurts, ‘Oplopende emoties’, 576.

meer activiteit in debatsbijdragen zou moeten samengaan met meer Kamervragen en vice versa.⁷⁶

De confessionele partijen benadrukten met de vragen vooral hun zorgen over de opening van verschillende ‘abortusklinieken’ in Nederland. Het aantal abortussen dat in een kliniek -en dus niet in het ziekenhuis- plaatsvond steeg van 8500 in 1971 naar 14000 in 1972.⁷⁷ De confessionele ‘drie’ en de SGP zagen dit als het bewijs dat de ‘medische indicatie’ onzorgvuldig werd vastgesteld in die klinieken en vroegen de minister op te treden.⁷⁸ Goudsmit (D66) juichte de opkomst van abortusklinieken juist toe. Volgens haar betekende het ‘succes’ van de klinieken, dat de vraag naar een veilige abortus groot was. Zij benadrukte dat klinieken zorgvuldig te werk gingen en vroeg de regering zich te onthouden van actie.⁷⁹ In feite kregen de klinieken ook ruim baan onder het kabinet-Biesheuvel I; de Minister van Justitie, Dries van Agt (KVP) had nooit opgetreden tegen de komst ervan.

1.3 Van Agts campagne tegen abortus

Het kabinet-Den Uyl (PvdA-D66-PPR-KVP-ARP) had in de formatie geen consensus bereikt over de abortuskwestie. PvdA en D66 konden onmogelijk akkoord gaan met het liggende regeringsvoorstel Stuyt/Van Agt, terwijl dat het uiterste was waartoe de KVP en ARP bereid waren. Deze ontwikkeling illustreert goed dat het bereiken van een compromis op kwesties als abortus ‘moeilijk, zo niet onmogelijk’ is, zoals Engeli e.a. in hun onderzoek stelden. Daarom trok het kabinet-Den Uyl het liggende regeringsvoorstel in, en werd besloten dat abortus een ‘vrije kwestie’ zou worden.⁸⁰ Wanneer een kwestie ‘vrij’ is, mogen parlementsleden naar eigen inzicht stemmen, zonder zich te hoeven houden aan de partijlijn.

Bij gebrek aan een regeringsvoorstel besloot De KVP-fractie een initiatiefwetsvoorstel te gaan maken, dat gebaseerd was op het oude regeringsvoorstel Stuyt/Van Agt. De behandeling van het PvdA-voorstel werd door de Tweede Kamer wederom uitgesteld tot het KVP-voorstel voor behandeling gereed was. Ondertussen bleef Van Agt op zijn post als minister van Justitie en werd geacht het gedoogbeleid rondom de abortusklinieken voort te zetten. Het was immers vanwege de opkomst van de abortusklinieken dat de PvdA en D66

⁷⁶ Engeli e.a., ‘How to Study the Two Worlds of Morality Politics’, 30-31.

⁷⁷ De Bruijn, *De geschiedenis van abortus in Nederland*, 201.

⁷⁸ Aanhangsel HTK 1971/72, 223, 355, 392, 431, 708.

⁷⁹ Aanhangsel HTK 1970/71, 422; Aanhangsel HTK 1971, 429.

⁸⁰ Roethof, *De abortuskwestie en meer dan dat*, 74-75.

accepteerden dat de behandeling van het PvdA-voorstel nog langer werd uitgesteld. In de praktijk groeide de Nederlandse abortuspraktijk en werd ze veiliger.⁸¹

De ophef was dan ook groot toen Van Agt in het najaar van 1974 justitieel optrad tegen de abortuskliniek ‘Bloemenhove’ in Heemstede. Deze kliniek voerde ‘late’ abortussen uit, bij foetussen van 12 tot 20 weken oud, iets waar Van Agt op tegen was.⁸² Van Agt gaf daarom toestemming aan de officier van justitie om de kliniek te sluiten, iets wat door ‘bezetting’ van de kliniek door vrouwengroepen overigens niet lukte. Het optreden van Justitie was volgens de PvdA en D66 een schending van het regeerakkoord, waarin was vastgelegd dat de abortuskwestie aan de Tweede Kamer werd overgelaten. Anneke Goudsmit (D66) vroeg daarop een interpellatiedebat aan, dat plaats vond op 5 november 1974.

Met betrekking tot de actorenconstellatie ligt hier een kantelpunt: hiervoor was abortus een zaak van fractiespecialisten, maar bij dit debat komen fractievoorzitters als Wiegel (VVD), Andriessen (KVP) en van Thijn (PvdA) aan het woord, vermoedelijk omdat de Kamer aanvoelde dat van Agts positie onder druk stond.⁸³

Goudsmit beschuldigde Van Agt van paternalisme en framede abortus als vrouwenrecht: ‘Ik ben er tegen, dat de Minister van Justitie zich in 1974 met de vrouw en haar probleem bemoeit.’⁸⁴ Van Agt verdedigde zich door te stellen dat de medici veel te makkelijk abortus toepasten. In dit debat riep hij op tot een ‘ethisch reveil’. Hiermee doelde hij op een herwaardering van (christelijke) normen en waarden, die volgens hem nodig waren in de medische sector en de rest van de samenleving.⁸⁵ Van Agt dreigde er bovendien mee zijn contraseign te onthouden, als de Tweede Kamer het PvdA-voorstel zou aannemen.⁸⁶

Vanaf 1974 ontwikkelde Van Agt zich als hoofdrolspeler in het abortusdebat, want met zijn actie tegen Bloemenhove profileerde hij zich als leider van het anti-legaliseringskamp.⁸⁷ Van Agts optreden tegen de Bloemenhovekliniek leverde hem bovendien veel publiciteit en aanhangers op.⁸⁸ Zijn verzet tegen een ruim abortusbeleid zou hij in de jaren erna voortzetten. Zo probeerde hij in mei 1976 wederom de Bloemenhovekliniek te sluiten, na een klacht over onzorgvuldigheden binnen de kliniek. Deze actie bracht de abortuskwestie wederom naar de plenaire vergaderzaal, omdat Roethof (PvdA) een interpellatiedebat aanvraag. Ook in dit debat kwamen veel fractievoorzitters aan het woord,

⁸¹ Outshoorn, *De politieke strijd rondom de abortuswetgeving in Nederland 1964-1984*, 202.

⁸² Ibidem, 208.

⁸³ Ibidem, 225.

⁸⁴ *HTK 1974-1975* (5 november 1974) 996.

⁸⁵ Ibidem, 1042.

⁸⁶ Ibidem, 1044.

⁸⁷ Roethof, *De abortuskwestie en meer dan dat*, 13.

⁸⁸ Van Merriënboer e.a., *Van Agt*, 162.

omdat van Agts positie wederom op het spel stond.⁸⁹ Abortus bleek een effectief issue waarop de confessionelen zich konden onderscheiden. De (met een restrictief abortusbeleid geassocieerde) term ‘ethisch reveil’ werd Van Agts lijfspreuk toen hij in het najaar van 1976 tot eerste partijleider van het CDA werd gekozen.⁹⁰

Met betrekking tot agendasetting, is de parlementaire aandacht voor het abortusvraagstuk sterk vergroot door Van Agts herhaaldelijke ingrijpen tegen de abortusklinieken, die twee interpellatiedebatten uitlokten. Timmermans en Breeman concludeerden dat de confessionelen de abortuskwestie ‘low key’ hadden willen houden,⁹¹ maar dat is gezien het voorgaande onjuist. Bovendien stelden het CDA en haar voorgangers in de periode 1970-1980 evenveel Kamervragen over de kwestie abortus als D66, PvdA en de VVD samen (9). Kennedy schreef dat de confessionelen een ‘populistische campagne’ over het onderwerp voerden. Zijn benadering sluit beter aan bij de bevindingen in dit onderzoek.⁹²

Ook met betrekking tot de actorenconstellatie is het eerste Bloemenhovedebat in 1974 een omslagpunt, omdat hiermee fractievoorzitters en minister van Agt in het parlementaire debat werden betrokken. Outshoorn ziet dat omslagpunt rond 1971 liggen, maar de Handelingen geven daar geen duidelijke aanwijzingen voor (zie ook § 1.2).⁹³

Met betrekking tot de institutionele locatie van het debat, liet Van Agts ingrijpen zijn frustratie zien over het feit dat medici het laatste woord hadden in het abortusdebat. In 1971 had hij in het wetenschappelijk blad van de KVP reeds benadrukt dat abortus strafrechtelijk hoorde te worden bestraft, omdat de vrucht werd beschermd door het grondwettelijke ‘recht op leven’. De politiek hoorde volgens hem voor te schrijven hoe ver die bescherming reikte, en niet zoals in de praktijk, de medische wereld.⁹⁴ Dit standpunt herhaalde hij tijdens de Bloemenhovedebatten.

Van Agts opstelling tegenover de medische experts stond haaks op die van D66, een partij die verruiming van de abortuswetgeving juist bepleitte ter waarborging van de autonomie van artsen.⁹⁵ Goudsmit hekelde van Agts minachting voor de medische ethiek in het eerste Bloemenhovedebat.⁹⁶ Later in 1976 nam Beekmans (D66) het in de Tweede Kamer op voor medische experts: ‘Tijdens het debat en in de wetsontwerpen viel mij steeds een

⁸⁹ *HTK* 1975/76 (31 augustus, 1, 2 september 1976).

⁹⁰ Hellema, *Nederland en de jaren zeventig*, 202.

⁹¹ Timmermans en Breeman, ‘Morality Issues in the Netherlands’, 49.

⁹² Kennedy, *Een weloverwogen dood*, 95.

⁹³ Outshoorn, *De politieke strijd rondom de abortuswetgeving in Nederland 1964-1984*, 193.

⁹⁴ *Ibidem*, 188.

⁹⁵ *Ibidem*, 187.

⁹⁶ *HTK* 1974/75 (5 november 1974), 1045.

wantrouwen in de arts op.⁹⁷ Hij nam daarnaast afstand van de leus ‘baas in eigen buik’, omdat hij vond dat de arts de baas is over zijn eigen handen.⁹⁸ Wat betreft de factor institutionele locatie, is deze opstelling kenmerkend voor D66 in de abortusdiscussie, omdat ze de medische wereld herhaaldelijk als apolitiek en autonoom neerzette.

1.4 Polariserende framing

Nadat de ophef over de eerste Bloemenhove-affaire enigszins was gaan liggen, kwam in januari 1975 het initiatiefwetsvoorstel Van Schaik (KVP) en Van Leeuwen (ARP). Dit voorstel was nog restrictiever dan het oude voorstel Stuyt/Van Agt (p. 23). Het stelde abortus namelijk in alle gevallen verboden, wanneer er sprake was van zelfstandig levensvatbare vrucht.⁹⁹ Ten aanzien van de framingstrategie van de confessionelen, ligt hier een kantelpunt, dat vermoedelijk onderdeel is van het ‘ethisch reveil’ dat Van Agt propageerde. Opvallend is namelijk het religieuze frame in de Memorie van Toelichting, wat de confessionele ‘drie’ tot dan toe amper gebruikten rondom abortus: ‘De beschermwaardigheid van het menselijk leven is het meest essentiële van de evangelische opdracht. De originele boodschap van het Evangelie is dat het niet genoeg is liefde op te brengen voor onze eigen 'stam'.¹⁰⁰

Een maand later, in februari 1975, kwam de VVD ook met een wetsvoorstel, omdat ze zich niet wilde aansluiten bij zowel het confessionele als het sociaaldemocratische voorstel.¹⁰¹ In de literatuur wordt het liberale voorstel gezien als middenweg tussen deze twee.¹⁰² Enerzijds neigde het voorstel in de richting van de PvdA omdat het in de Memorie van Toelichting benadrukte dat de vrouw en de arts beslisten. Want, in het geval van abortus: ‘moeten leden van de samenleving de verdraagzaamheid opbrengen om de beslissing van de vrouw te aanvaarden.’¹⁰³ Anderzijds neigde het voorstel richting de christendemocratische kant volgens Outshoorn en De Bruijn, omdat de Memorie van Toelichting nadrukkelijk sprak over ‘twee levens’ die in het geding waren (waarmee de vrucht en de vrouw werden bedoeld), iets wat doorgaans alleen de confessionelen zeiden. Het is echter discutabel om te spreken van een ‘middenweg’, want de liberalen legden de beslissingsbevoegdheid VVD bij de vrouw en arts. Hiermee lag het liberale voorstel, ondanks de confessioneel getinte framing in de Memorie van Toelichting, veel dichter bij de dat van de PvdA.

⁹⁷ HTK 1976/77 (22 september 1976), 23-24.

⁹⁸ HTK 1975/76 (14 september 1976), 5471.

⁹⁹ Outshoorn, *De politieke strijd rondom de abortuswetgeving in Nederland 1964-1984*, 212.

¹⁰⁰ *Kamerstukken II 1974/75*, wetsontwerp 13253, nr. 3, (MvT).

¹⁰¹ Outshoorn, *De politieke strijd rondom de abortuswetgeving in Nederland 1964-1984*, 202-210.

¹⁰² *Ibidem*, 215-217; De Bruijn, *De geschiedenis van abortus in Nederland*, 217;

¹⁰³ *Kamerstukken II 1974/75*, wetsontwerp 13302, nr. 3, (MvT).

Desondanks was er sprake van een impasse, de drie wetsvoorstellen die in 1975 op tafel lagen, waren allen politiek kansloos. Om die te doorbreken maakten de PvdA en de VVD een gezamenlijk wetsvoorstel dat beoogde de abortuspraktijk ruim baan geven.¹⁰⁴ De arts en de vrouw zouden gezamenlijk de beslissingsbevoegdheid krijgen over abortus. Bovendien regelde het voorstel dat abortus in een kliniek mocht plaatsvinden, wat overeenkwam met de huidige praktijk. Van Agt dreigde hierop het wetsvoorstel niet te contrasigneren zolang hij minister was. Dit dreigement deed hij in het eerste Bloemenhovedebat ook (p. 25).¹⁰⁵

Het herhaaldelijk dreigen om een democratisch tot stand gekomen wet als minister niet te contrasigneren is een staatsrechtelijk discutabel middel. Desondanks wordt er in de literatuur geen analyse aan gewijd. Dit fenomeen kan het beste worden geschaard onder de actorenconstellatie in de agendasettingtheorie, omdat minister Van Agt ermee persoonlijk het debat beïnvloedde. Het toont bovendien de spanning die Engeli e.a. hadden gedefinieerd rondom politiek morele kwesties, waarbij een schier onmogelijke herverdeling van fundamentele waarden over leven en dood wordt gezocht. Dit verklaart wellicht dat christendemocratische politici, soms liever de randjes opzochten van het staatsrechtelijk toegestane, dan ze hun christelijke waarden aan de kant zetten. Later in het euthanasiedebat herhaalt dit fenomeen zich op vrijwel identieke wijze, met Ruud Lubbers als hoofdrolspeler (zie § 2.3).

Na een relatief rustige periode, debatteerde de Tweede Kamer in september 1976 zes dagen lang over de wetsvoorstellen van PvdA/VVD en KVP/ARP. Wat opvalt is dat ook in deze bepalende fase, fractievoorzitters niet het woord voeren in de abortusdiscussie. Voornamelijk vrouwen staan achter de microfoon, wat volgens Outshoorn de benadrukking is van abortus als vrouwenzaak.¹⁰⁶ Ook in de debatsbijdragen is te zien dat partijen het als een vrouwenzaak framen, veel meer dan in het begin van de jaren zeventig (zie § 1.1). Van de Coppello (VVD) benadrukte de ‘gewetensvrijheid’ van de vrouw, Lamberts (PvdA) vond de confessionele angst voor aborterende vrouwen ‘typisch mannenpraat’ en Beekmans (D66) hekelde het ‘wantrouwen’ tegenover de vrouw.

De confessionele ‘drie’ hanteerden daarentegen -in lijn met het liggende initiatiefwetsvoorstel- een sterk religieus frame. Van Leeuwen (ARP), mede-indiener van het confessionele wetsvoorstel, zei: ‘Wie over een mensenleven in bijbels perspectief wil spreken, kan tot geen andere conclusie komen dan dat het leven door God wordt en is geschonken.’¹⁰⁷

¹⁰⁴ *Kamerstukken II 1975/76*, wetsontwerp 13909, nr. 3, (MvT).

¹⁰⁵ Roethof, *De abortuskwestie en meer dan dat*, 183.

¹⁰⁶ Outshoorn, *De politieke strijd rondom de abortuswetgeving in Nederland 1964-1984*, 225.

¹⁰⁷ De Bruijn, *De geschiedenis van abortus in Nederland*, 223.

Tilanus (CHU) benadrukte: ‘Wij geloven in God, de Schepper van het menselijke leven.’ En Cornelissen (KVP) las instemmend voor uit een brief van katholieke bisschoppen: ‘Het gaat ons om de kern van de christelijke traditie in het licht van de Blijde Boodschap van Jezus Christus.’¹⁰⁸ Abma (SGP) betoogde dat men alleen de wet van God diende na te streven en verwierp beide wetsvoorstellen.¹⁰⁹ Wat opvalt aan de periode 1975-1976 is dat de gebruikte frames in het abortusdebat sterk uiteen zijn gaan lopen. Dit is een verandering ten opzichte van de periode 1970-74, waarin alle partijen -behalve de SGP- gematigde, seculiere frames gebruikten. In 1975-1976 ontstond echter polarisatie door framing, omdat PvdA, VVD en D66 abortus beschreven als vrouwenrecht, terwijl zij daar eerder nog huiverig voor waren (zie § 1.1). De confessionele ‘drie’ hanteerden juist religieuze frames, terwijl ze dat eerder nalieten. Deze tegenstelling illustreert de soortgelijke ontwikkeling die de Bruijn constateerde in de Nederlandse samenleving (p. 4-5), uit dit onderzoek blijkt dat de partijen hier dus gevoelig voor waren.

Het wetsvoorstel van PvdA/VVD haalde een ruime meerderheid in de Tweede Kamer met, mede door steun van D66. Tot een wet zal het echter niet komen, omdat op 14 december 1976 een groot deel van de VVD-fractie in de Eerste Kamer tegen het voorstel stemde. De conclusie van Outshoorn dat legalisering van abortus mislukte door de dominante positie van de confessionelen in het monistische parlementaire stelsel, lijkt hiermee overtrokken.¹¹⁰ Het was in 1976 een gebrek aan stemdiscipline binnen de Eerste Kamerfractie van de VVD die legalisering voorkwam. Met de verkiezingen van 1977 in zicht zou het abortusdossier wederom onderwerp van formatie worden. Hiermee daalde de parlementaire aandacht voor de abortuskwestie eind jaren zeventig, waarna ze pas in 1980 weer geagendeerd zou worden.

1.5 Toch een compromis?

Aan de verkiezingsprogramma’s van 1977 valt op dat de PvdA geen standpunt innam. Roethof (PvdA) constateerde eerder al bij de Bloemenhovedebatten dat er bij Joop Den Uyl en de rest van de partij een zekere desinteresse was ontstaan ten aanzien van het onderwerp.¹¹¹ Opvallend is dat D66 en VVD, abortus nu uitdrukkelijk frameden als vrouwenrecht, waar ze dat in eerdere programma’s niet deden (p. 21). D66 schreef dat de vrouw besliste over abortus, en ‘dat de overheidstaak niet verder gaat dan ervoor zorgen dat de vrouw de hulp krijgt die zij wenst.’ De VVD vond dat de politiek niet normstellend moest optreden in

¹⁰⁸ *HTK 1975/76* (14 september 1976), 5457.

¹⁰⁹ *Ibidem*, 5467.

¹¹⁰ Outshoorn, *De politieke strijd rondom de abortuswetgeving in Nederland 1964-1984*, 292.

¹¹¹ Roethof, *De abortuskwestie en meer dan dat*, 198.

persoonlijke kwesties als abortus, en voegde daaraan toe: ‘De beslissing tot afbreking van de zwangerschap ligt bij de vrouw.’ Het CDA handhaafde het restrictieve standpunt van KVP/ARP/CHU en vond abortus alleen toegestaan bij gevaar voor de lichamelijke of geestelijke gezondheid van de vrouw. De SGP had dat jaar geen passage over abortus, wat in de context van de agendasettingtheorie verklaarbaar is. Het CDA heeft het anti-abortusstandpunt te stevig naar zich toegetrokken, waardoor de SGP zich hierop niet kon onderscheiden.

De formatiepogingen tussen de PvdA en het CDA liepen stuk en in december 1977 stond het kabinet Van Agt/Wiegel (CDA/VVD) op het bordes. In het regeerakkoord werd afgesproken dat de regering een wetsvoorstel zou maken. De kwestie wederom aan de Tweede Kamer overlaten zag het CDA niet zitten, omdat de stemming in 1976 had laten zien dat een confessioneel voorstel daar kansloos was. Door zelf een wetsvoorstel te maken kon het CDA nog serieuze invloed uitoefenen.

Het regeringsvoorstel Ginjaar/De Ruijter kwam op 15 februari 1979. De invloed van het CDA was duidelijk zichtbaar. Het voorstel bevatte een verplichte ‘bedenktijd’ voor de vrouw van vijf dagen, een strafrechtelijke aansprakelijkheid van de arts (bij overtreding) en de verplichting te aborteren in een ziekenhuis na 12 weken zwangerschap. Op het belangrijkste punt had het CDA echter toegegeven: de arts moest weliswaar een ‘noodsituatie’ vaststellen bij de vrouw, maar de wet bepaalde niet wanneer daar sprake van was. Er was geen zogeheten ‘normstelling’ door de wetgever, waardoor de arts zelf kon besluiten wanneer abortus geoorloofd was.¹¹² De vrouw kon bij een afwijzende beslissing, een andere arts raadplegen. In feite zou de wet ervoor zorgen dat de huidige abortuspraktijk voor het belangrijkste deel kon voortbestaan.¹¹³ Ondanks dat Engeli e.a. het bereiken van een compromis ‘moeilijk, zo niet onmogelijk’ achten op het gebied van abortus, werd deze nu toch bereikt. VVD’ers konden aan hun achterban verklaren dat dankzij hen de abortus was gelegaliseerd. Terwijl CDA’ers rust vonden in de gedachte dat zij de verplichte bedenktijd en de strafrechtelijke aansprakelijkheid van de arts af hadden gedwongen.¹¹⁴

Voor de SGP was het reden om (samen met de GPV) een eigen wetsvoorstel in te dienen. Het was nu, in de uiterste eindfase van het wetsproces dat de SGP zich kon onderscheiden op het abortusstandpunt. In het voorstel Abma/Verbrugh bleef abortus strafbaar, tenzij er sprake was van levensgevaar voor de ‘moeder’. De keuze voor het woord

¹¹² *Kamerstukken II 1978/79*, wetsontwerp 15475, nr. 3, (MvT).

¹¹³ De Bruijn, *De geschiedenis van abortus in Nederland*, 227-230.

¹¹⁴ Outshoorn, *De politieke strijd rondom de abortuswetgeving in Nederland 1964-1984*, 273.

moeder, in plaats van vrouw is vermoedelijk een bewuste vorm van framing, om te benadrukken dat de SGP de vrucht beschouwt als een ‘uniek menselijk leven in opbouw’, zoals Tweede Kamerlid van Rossum dat later in de Tweede Kamer noemde.¹¹⁵ In de Memorie van Toelichting hanteerden de indieners een sterk religieus frame. De SGP verwees naar God die de mens naar zijn beeld en gelijkenis schiep. Hierom zou ‘doodslag’ van de vrucht onacceptabel zijn.¹¹⁶

Ook de PvdA dient samen met D66 nog een wetsvoorstel in.¹¹⁷ Deze vertoonde gelijkenis met het eerdere PvdA/VVD-voorstel dat in 1976 in de Eerste Kamer sneuvelde. Het maakte van abortus een vrije keuze voor de vrouw en arts, en gaf ruim baan aan klinieken. Outshoorn ziet het wetsontwerp als ‘symbolisch’ gebaar richting de progressieve achterban.¹¹⁸ Toch was het meer dan symboliek, want zoals ook uit de stemming over de wetsvoorstellen zal blijken, was het nog allerminst zeker dat het regeringsvoorstel een meerderheid zou halen.

In het debat over de wetsvoorstellen schakelde het CDA terug naar een seculier frame, wat sterk afweek van de jaren ervoor. Deetman (CDA) focuste zich op de wetstechnische aspecten van de wet. Hij zei dat de nieuwe wet voortkwam uit pragmatisme, en niet uit idealistische motieven: ‘de huidige wet is in mijn ogen goed. Nu is het echter zo, dat men zich niet meer aan deze geldende wet houdt.’¹¹⁹ Het bereikte abortuscompromis en de seculiere, pragmatische frames waarmee het werd verdedigd door de christendemocraten, kenmerken het einde van de ethisch reveil-periode. Na jaren van ingrijpen tegen de Bloemenhovekliniek, polariserende religieuze frames, en staatsrechtelijk discutabele dreigementen van minister Van Agt, koos het CDA voor een pas op de plaats.

De Bruijn beschrijft het als een ‘doorbraak’¹²⁰ in de opvattingen van het CDA, maar dat gold zeker niet voor de gehele fractie. In zijn memoires schreef Ruud Lubbers, de fractievoorzitter van het CDA, dat het niet lukte om de conservatieve flank van de CDA-fractie achter het wetsvoorstel te krijgen. Twee CDA-Kamerleden vertelden hem bij een fractievergadering in december 1980 tegen te stemmen, wat zij later ook deden. Lubbers stapte na die fractievergadering een café binnen en kwam daar per toeval Ruud Nijhof tegen, die de eenmansfractie van DS’70 vormde. Nijhof wilde tegen het regeringsvoorstel stemmen, maar Lubbers haalde hem over. Het voorstel haalde het op 18 december 1980, door Nijhof’s stem, met 76 tegenover 74. Outshoorn concludeert in haar proefschrift dat de stemdiscipline

¹¹⁵ *HTK 1980/81* (4 november 1980) 928.

¹¹⁶ *Kamerstukken II 1978/79*, wetsontwerp 15476, nr. 3, (MvT).

¹¹⁷ *Kamerstukken II 1979/80*, wetsontwerp 16322, nr. 2, (Voorstel van wet).

¹¹⁸ Outshoorn, *De politieke strijd rondom de abortuswetgeving in Nederland 1964-1984*, 262.

¹¹⁹ *HTK 1980/81* (4 november 1980) 946, 950.

¹²⁰ De Bruijn, *De geschiedenis van abortus in Nederland*, 230.

binnen de VVD en het CDA het regeringsvoorstel gered heeft, maar de memoires van Lubbers geven blijk van een andere realiteit.¹²¹

1.6 Tussenconclusie

In dit hoofdstuk heb ik het parlementaire abortusdebat geanalyseerd aan de hand van de agendasettingtheorie. Daaruit komen de volgende conclusies voort.

Gedurende de jaren zeventig is er een verschuiving in welke partij de meeste *aandacht* aan abortus als politiek probleem besteedt. De PvdA vergrootte op aandringen van vrouwengroepen de aandacht voor abortus als politieke kwestie aanzienlijk, maar halverwege de jaren 70 neemt die activiteit af. In de loop van de jaren zeventig werd het vooral het CDA dat zich sterk profileerde op het thema. Timmermans en Breeman concludeerden echter dat het CDA weinig aandacht besteedde aan het abortusdossier in de jaren zeventig.¹²² Die conclusie lijkt onjuist, want de confessionelen profileerden zich -met Dries van Agt voorop- in de loop van de jaren juist steeds sterker op het abortusdossier. Ook door middel van Kamervragen benadrukte het CDA vaker dan anderen haar abortusstandpunt.

Bij de factor *actorenconstellatie* valt op dat abortus vrijwel altijd een zaak was voor fractiespecialisten, en niet zozeer voor fractievoorzitters. Fractievoorzitters behandelden het dossier bij de Algemene Beschouwingen daarnaast heel summier. De uitzondering daarop zijn de Bloemenhovedebatten, toen Van Agts positie in het kabinet-Den Uyl onder druk kwam te staan. Bovendien dreigde Van Agt meermaals zijn contraseign te onthouden van legaliserende wetgeving, wat blijk geeft van zijn persoonlijke betrokkenheid bij de kwestie.

Timmermans en Breeman concludeerden dat het CDA weinig religieuze frames toepaste in het debat. Ook deze conclusie behoeft nuancering.¹²³ Wanneer het CDA in een kabinet met de VVD een regeringsvoorstel verdedigde, hanteerde ze inderdaad seculiere frames. Maar in de jaren 1974-1978 gebruikten de confessionelen wel degelijk religieuze frames, waardoor polarisatie ontstond. Dit is ook de periode waarin Van Agt het ethisch reveil propageerde. Een duidelijke verschuiving bij de progressieve partijen is de framing van de abortuskwestie als ‘vrouwenzaak’. In het begin van de jaren zeventig beschreven VVD, D66 en de PvdA abortus nooit expliciet als een keuze van de vrouw alleen. In de late jaren zeventig is dat juist gemeengoed geworden. Wat betreft de *institutionele locatie* slijpelt de

¹²¹ Outshoorn, *De politieke strijd rondom de abortuswetgeving in Nederland 1964-1984*, 269; Theo Brinkel, *Haagse jaren. De politieke memoires van Ruud Lubbers* (Amsterdam 2020), 121-123.

¹²² Timmermans en Breeman, ‘Morality Issues in the Netherlands’, 49.

¹²³ *Ibidem*, 49.

waardering voor medische experts sijpelt door in de beargumentering van D66, die de expertise en autonomie van de beroepsgroep benadrukt.

Hoofdstuk 2: Gebrek aan confrontatie Het parlementaire euthanasiedebat 1977-1989

2.1 De aandacht ontbreekt

In de loop van de jaren zeventig kwam de maatschappelijke euthanasiediscussie in Nederland op gang, daarvoor zijn verschillende oorzaken te benoemen. Sinds 1945 was de kwaliteit van de gezondheidszorg sterk toegenomen, waardoor zieke mensen langer in leven werden gehouden. Dit zorgde ervoor dat het aantal ongeneeslijk zieken toenam en ouderdomskwalen langer werden ervaren. Daarnaast was de patiënt in de relatie met de arts steeds mondiger geworden; zij eiste vaker de regie over haar eigen levenseinde. Bij het grote publiek kreeg euthanasie bovendien aandacht door verschillende strafzaken. Het beleid van Justitie was namelijk dat euthanasie in de regel aan de strafrechter moest worden voorgelegd. Bij abortus speelde de rechter een minder grote rol, omdat Justitie vrijwel altijd een gedoogbeleid voerde.¹²⁴

Het parlementaire debat kwam aan het einde van de jaren zeventig voorzichtig op gang. In 1977 noemden veel partijen het onderwerp voor het eerst in het verkiezingsprogramma. D66 en VVD namen nog geen standpunt in. Dat is wat D66 betreft opvallend, omdat Kennedy haar beschouwde als de aanvoerder in de strijd voor wettelijke acceptatie van euthanasie.¹²⁵ De PvdA wilde dat ongeneeslijke patiënten niet mee hoefden te werken aan verlenging van het stervensproces. Dit is een ‘passieve’ vorm van euthanasie, waarbij de arts stopt met handelingen die het leven verlengen. Dit verschilt van de politiek gevoelige ‘actieve’ euthanasie, waarbij de arts handelingen gaat verrichten die het leven verkorten. Het CDA liet in haar programma de deur op een kier voor passieve euthanasie, maar sloot actieve euthanasie uit. De SGP schreef -kort maar duidelijk- ‘geen euthanasie’ in het programma. Daarbij valt op dat zowel het CDA, als de SGP hierbij geen religieuze frames gebruikten.

In 1977 en 1978 werd euthanasie sporadisch genoemd in de Tweede Kamer. Nijpels (VVD) en Abma (SGP) waarschuwden dat de euthanasiewetgeving, te ver uiteen ging lopen met de praktijk. Ze kregen signalen uit de samenleving dat artsen vaker euthanasie toepasten dan voorheen, ondanks dat er geen officiële cijfers waren die dat bevestigden.¹²⁶ Opvallend hierbij is dat zij waarschuwden voor hetgeen gebeurde met de abortuskwestie. Hierin had de

¹²⁴ Hoogerkamp, *Euthanasie op het Binnenhof*, 8-10; Kennedy, *Een weloverwogen dood*, 67-75, 83-88.

¹²⁵ Kennedy, *Een weloverwogen dood*, 95, 146.

¹²⁶ *HTK 1977/78* (9 maart 1978) 1583; *HTK 1978/79* (18 oktober 1978) 1583.

politiek geen wetgeving gemaakt, maar medici en rechters normstellend laten optreden, ook toen het aantal illegale abortussen sterk toenam. Voor Nijpels en Abma was een herhaling hiervan ten aanzien van euthanasie onacceptabel. Zij waren van mening dat de politiek, en niet de rechter het voortouw moest nemen in het stellen van wettelijke kaders. Met betrekking tot de institutionele locatie, benadrukten politici dus in een vroeg stadium dat de wetgever de euthanasiëkwesie moest regelen. Kennedy concludeerde echter dat politici in de late jaren zeventig: ‘zich meer dan bereid toonden de standpuntbepalingen van medici en rechters af te wachten.’¹²⁷ Dit gold -gezien het bovenstaande- echter zeker niet voor alle politici.

Op 2 november 1978 dienden zes Tweede Kamerleden, onder wie leden van CDA, VVD, PvdA en D66, een motie in waarin ze het kabinet oproepen een Staatscommissie Euthanasie in te stellen. Deze moest adviseren over de wenselijkheid van wetswijziging. Deze motie werd met een ruime meerderheid aangenomen, alleen de gereformeerde SGP en GPV stemden tegen.¹²⁸ Voor een toename in de parlementaire aandacht voor euthanasie leidde dit echter niet. Staatssecretaris Veder-Smit (VVD) van Volksgezondheid voerde de motie niet eens uit. Ze gaf eerst de Gezondheidsraad een brede onderzoeksopdracht naar opvattingen en breukpunten over euthanasie in Nederland. Ze wilde deze bevindingen afwachten voordat ze een Staatscommissie instelde. De Gezondheidsraad zou echter pas na drieënhalf jaar een rapport aanleveren, dat dus geen beleidsaanbevelingen bevatte, maar slechts een analyse van de status quo.¹²⁹ Daardoor verdween euthanasie ook weer van de parlementaire agenda.

De beginjaren van het parlementaire abortus- en euthanasiedebat kennen aldus een overeenkomst, want in beide gevallen werd een adviescommissie ingesteld door een confessioneel-liberaal kabinet. Het verschil zit in de reactie van het parlement. Waar de PvdA in het abortusdebat gelijk na het instellen van de Staatscommissie Abortus een initiatiefwetsvoorstel indiende ter legalisering van abortus, bleef een soortgelijke actie in het euthanasiedebat uit. Hierdoor bleef de parlementaire aandacht voor euthanasie lange tijd zeer gering, blijkt uit een analyse van de Handelingen in de periode 1977-1984.

In februari 1980 werd de kwestie zijdelings besproken bij de behandeling van de begroting voor Justitie. Van Dam (CDA) drukte met religieuze framing uit dat het ‘leven een gave is van God’ en daarom rechtsbescherming nodig heeft, maar hield daarbij de mogelijkheid van passieve euthanasie open. Wessel-Tuinstra (D66) stelde dat euthanasie niet langer strafbaar hoorde te zijn, omdat de patiënt een ‘zelfbeschikkingsrecht’ toekwam. Dit

¹²⁷ Kennedy, *Een weloverwogen dood*, 94.

¹²⁸ *HTK 1978/79* (2 november 1978) 1060.

¹²⁹ Hoogerkamp, *Euthanasie op het Binnenhof*, 17.

seculiere frame dat benadrukte dat mensen zelf over hun dood beschikten, zou een heel centrale rol innemen in het euthanasiedebat, en wordt hier in een zeer vroeg stadium gebruikt door D66.¹³⁰ Nijpels (VVD) riep de minister in het debat wederom op haast te maken met de euthanasiekwestie. Volgens hem moest het parlement en niet de rechter haar beslechten, wat zijn zorgen om de institutionele locatie van het debat benadrukten.¹³¹

Opvallend is dat de SGP in de periode 1978-1980 geen kans voorbij liet gaan om zich uit te spreken tegen euthanasie. Ze probeerde de parlementaire aandacht voor de kwestie te vergroten en zette zich met religieuze frames af tegen het CDA, dat zich in tegenstelling tot de SGP, in het verkiezingsprogramma van 1977 niet had uitgesproken tegen iedere vorm van euthanasie.¹³² Van Dis (SGP) zei dat met de legalisering van abortus een grens bereikt werd ‘waar de zegen van God verandert in een vloek’.¹³³ Typerend is ook de opmerking van Abma (SGP) tijdens de Algemene Beschouwingen van 1980, dat van een ‘ethisch reveil’ onder van Agt geen sprake was geweest, gezien het CDA-standpunt op het gebied van abortus en euthanasie.¹³⁴ Dit illustreert goed de spanning die Timmermans en Breeman constateerden, waarbij het CDA door kleine christelijke partijen wordt aangevallen op de verloochening van haar christelijke waarden.¹³⁵

Het meest opvallend aan de verkiezingsprogramma's van 1981 is dat D66 een zeer uitgesproken standpunt innam, terwijl ze vier jaar eerder überhaupt geen standpunt had. De sociaalliberalen schreven: ‘Het levensverkortend handelen t.a.v. een ongeneeslijke patiënt in diens eigen belang, dient niet langer strafbaar gesteld te worden’. D66 sprak zich daarmee als enige partij uit voor actieve euthanasie. In het CDA-programma kon het verschil bijna niet groter: ‘actieve levensbeëindiging behoort niet tot de stervensbegeleiding die de mens, als beeldrager Gods, toekomt... Wetswijziging op dit gebied is niet noodzakelijk.’ Dit toont, in combinatie met de debatsbijdragen in die tijd (p. 35), dat het CDA onder van Agt nog volop religieuze framing gebruikte. De PvdA schreef: ‘euthanasie op verzoek bij ongeneeslijke patiënten is niet langer strafbaar’, maar liet daarbij in het midden of actieve euthanasie hieronder viel. De VVD bepleitte een ‘verruiming’ van de mogelijkheden, maar legde niet uit hoe. De SGP herhaalde slechts haar standpunt: ‘geen euthanasie’.

¹³⁰ *HTK 1979/80* (6 februari 1980) 2763; *HTK 1979/80* (7 februari 1980) 2843.

¹³¹ *HTK 1979/80* (6 februari 1980) 2773.

¹³² *HTK 1977/78* (26 januari 1978) 499; *HTK 1978/79* (21 september 1978) 118; *HTK 1978/79* (3 april 1979) 4474.

¹³³ *HTK 1977/79* (26 januari 1978) 499.

¹³⁴ *HTK 1980/81* (7 oktober 1980) 145.

¹³⁵ Timmermans en Breeman, ‘Morality Issues in the Netherlands’, 36.

In de regeringsverklaring van het tweede kabinet-Van Agt (CDA, PvdA, D66) op 16 november 1981 werd niet gesproken over euthanasie.¹³⁶ Qua agendasetting laat dit zien dat euthanasie maar amper de parlementaire agenda bereikt in deze periode. In de formatie hadden de uiteenlopende standpunten van CDA en D66 niet tot een compromis, maar tot stilstand geleid. Voor de christendemocraten lag het dossier gevoelig, fractievoorzitter Lubbers verzette zich er harder tegen dan bij abortus, schreef hij in zijn memoires. Hij had vooral problemen met de opvatting van D66, die de vrije wil van de patiënt centraal stelde. Er zat volgens hem een grote overmoed in het idee dat mensen zelf konden beschikken over hun dood. Hij was bang dat patiënten het idee zouden krijgen hun omgeving tot last te zijn.¹³⁷ Hij sprak echter niet over botsingen met de PvdA, wat blijkt geeft van de gematigde houding van de sociaaldemocraten ten aanzien van de kwestie. Uit een analyse van de Handelingen waarin het woord ‘euthanasie’ voorbijkwam, levert de PvdA vrijwel geen bijdragen in de periode 1977-1983.¹³⁸ Deze bevindingen komen overeen met de conclusie van Kennedy, dat de PvdA weinig aandacht besteedde aan de kwestie in deze periode.¹³⁹

Terwijl het parlementaire debat nog in de kinderschoenen stond, gingen de ontwikkelingen in de rechtszaal verder. Op 1 december 1981 stelde de rechtbank Rotterdam kaders waarbinnen artsen ongestraft euthanasie konden plegen. Met betrekking tot de institutionele locatie, valt de reactie in het parlement van Jacob Kohnstamm (D66) op. Hij zag met de rechterlijke uitspraak immers de wens van zijn partij (een legitieme basis voor euthanasie) in vervulling gaan, maar hij betreurde dat de rechter, en niet de wetgever het voortouw nam in beslechting van de euthanasiekwestie.¹⁴⁰ Ook hier is, net als bij eerdere bijdragen van Abma en Nijpels (p. 34), de onvrede zichtbaar over de rechtszaal als voornaamste institutionele locatie in de beslechting van de euthanasiekwestie.

De Gezondheidsraad kwam in maart 1982 met haar rapport, dat vooral definities en mogelijke visies op het vraagstuk bevatte. Ze had bewust geen conclusies over de toelaatbaarheid van euthanasie getrokken, wat ook niet haar taak was (p. 35). Hoogerkamp ziet het onderzoek als een onnodige vertraging in het euthanasiedebat.¹⁴¹ Met betrekking tot de parlementaire aandacht voor euthanasie moet worden geconstateerd dat het onderzoek van de Gezondheidsraad, de parlementaire aandacht voor euthanasie heeft verkleind. Hoogerkamp wijst staatsecretaris Veder-Smit als schuldige hiervoor aan, maar de Tweede Kamer is zelf

¹³⁶ http://www.parlement.com/id/vhzfei2z0vz6/regeringsverklaring_kabinet_van_agt_ii (geraadpleegd op 13 februari 2024).

¹³⁷ Brinkel, *Haagse jaren*, 124.

¹³⁸ *HTK 1979/80* (6,7 februari 1980); *HTK 1981/82* (2 december 1981).

¹³⁹ Kennedy, *Een weloverwogen dood*, 146.

¹⁴⁰ *HTK 1981/82* (2 december 1981) 735.

¹⁴¹ Hoogerkamp, *Euthanasie op het Binnenhof*, 16-17.

medeplichtig. Hoewel Veder-Smit de motie (p. 35-36) niet adequaat uitvoerde, verzuimde de Tweede Kamer haar daarop aan te spreken. In het kader van agendasetting moet dus worden geconstateerd, dat de Kamer wellicht vrede had met de geringe aandacht voor euthanasie in deze periode.

Desalniettemin was nu het moment aangebroken waarop staatssecretaris Veder-Smit de Staatscommissie Euthanasie instelde, waartoe de Tweede Kamer in November 1978¹⁴² reeds had opgeroepen. De commissie -beëdigd op 8 oktober 1982-¹⁴³ kreeg als opdracht: 'advies uit te brengen omtrent het toekomstig overheidsbeleid inzake euthanasie en het verlenen van hulp bij zelfdoding, in het bijzonder ten aanzien van wetgeving en wetstoepassing.'¹⁴⁴ De voorzitter van de commissie was Hendrikus Jeukens, Raadsheer in de Hoge Raad der Nederlanden. Voor het overige bestond ze uit andere juristen, artsen, theologen en psychiaters (zie bijlage 2 voor een overzicht). Kennedy ziet het instellen van de Staatscommissie als het teken dat de overheid zich begon te bewegen in de richting van legalisering.¹⁴⁵ Uit het oogpunt van agendasetting moet echter worden geconcludeerd, dat het instellen van de Staatscommissie geen effectieve manier was om vaart te krijgen achter legalisering, maar vooral een vertragende werking had. In de jaren na het instellen van de Staatscommissie is er nog geen stijging in de parlementaire aandacht voor euthanasie. Het indienen van een regeringsvoorstel zou een serieuze stap zijn geweest in de richting van legalisering, maar dat liet het kabinet na. In het abortusdebat ging het kabinet daar wel toe over in de beginfase van het debat (zie § 1.1), waarmee de commissie-Kloosterman overbodig werd. De huidige regering leek dus vrede te hebben met de situatie, waarin euthanasie herhaaldelijk bij adviesorganen werd geparkeerd en de parlementaire aandacht gering bleef.

Op 4 november 1982 trad het kabinet Lubbers-I (CDA-VVD) aan. In het regeerakkoord werd opgenomen dat de regering zou wachten op het advies van de Staatscommissie Euthanasie, alvorens een standpunt in te nemen. Lubbers vertelde dat de Staatscommissie bewust niet aan een termijn gebonden was.¹⁴⁶ Dit toonde dat het confessioneel-liberale kabinet ondanks de reeds opgelopen vertraging geen haast maakte, en de aandacht voor het vraagstuk graag klein hield. Concluderend was de parlementaire aandacht voor euthanasie minimaal geweest in de jaren 1977-1983.

¹⁴² HTK 1978/79 (2 november 1978) 1060.

¹⁴³ Kennedy, *Een weloverwogen dood*, 93

¹⁴⁴ Staatscommissie Euthanasie, Rapport deel 1, 12.

¹⁴⁵ Kennedy, *Een weloverwogen dood*, 92.

¹⁴⁶ HTK 1982/83 (25 november 1983) 796.

2.2 D66 breekt de impasse?

Uiteindelijk was het Elida Wessel-Tuinstra (D66) die een serieuze poging deed om de impasse te doorbreken. Op 12 april 1984 diende zij een initiatiefwetsvoorstel in bij de Tweede Kamer. Het doel was om euthanasie op verzoek strafbaar te houden, maar een rechtvaardigingsgrond in de wet op te nemen. Wessel-Tuinstra beriep zich in de Memorie van Toelichting op het terugkerende argument over de institutionele locatie: ‘het is ongewenst ... dat strafbaarheid bij euthanasie zo langdurig aan de rechter wordt overgelaten.’¹⁴⁷ Wessel-Tuinstra achtte euthanasie bij ongeneeslijk zieken in de stervensfase, óf buiten de stervensfase in geval van ondraaglijk lichamelijk of geestelijk lijden, op verzoek toelaatbaar, indien:

- Het besluit door de patiënt vrijwillig en zelfstandig was genomen;
- De stervenshulp werd verleend door een arts;
- De arts een onafhankelijke deskundige raadpleegde;
- De arts een dagboek bijhield waarin het besluitproces werd toegelicht.

Volgens Wessel-Tuinstra had het voorstel verschillende uitgangspunten, waaronder, ‘humanisering van het sterven’, ‘beschermwaardigheid van het leven’ en het ‘zelfbeschikkingsrecht’.¹⁴⁸ Wat framing betreft is het opvallend dat zij met die laatste twee (in politiek-historische zin) tegengestelde frames wilde verenigen, omdat de confessionelen doorgaans de beschermwaardigheid van het leven benadrukten, terwijl seculiere partijen het zelfbeschikkingsrecht onderstreepten.

De CDA-fractie wees deze vereniging van waarden dan ook af. Ze bepleitte dat de overheid geen effectieve bescherming van het leven kon bieden, als men een zelfbeschikkingsrecht toekwam. Het verbod op actieve euthanasie, was in feite de bescherming zelf: mensen die beslissen over hun eigen dood zouden volgens de christendemocraten een (te) zware druk op hun schouders krijgen en afhankelijk worden van de invloeden van familie en artsen. De bescherming van het leven was volgens het CDA het niet hoeven maken van deze keuze. Daarnaast betoogde ze dat ‘zelfbeschikkingsrecht’ in het kader van euthanasie een *contradictio in terminis* is, omdat euthanasie het ‘zelf’ doet ophouden.¹⁴⁹ Opvallend is dat het CDA geen religieuze frames gebruikte in het betoog. De SGP was korter van stof op dit punt, en wees het zelfbeschikkingsrecht over de dood af, omdat ‘niemand kan zeggen dat hij/zij zichzelf het leven heeft gegeven.’ Hieruit volgde dat

¹⁴⁷ *Kamerstukken II* 1983/84, wetsontwerp 18331, nr. 3, (MvT), 6-7.

¹⁴⁸ *Ibidem*, 11

¹⁴⁹ *Kamerstukken II* 1984/85, wetsontwerp 18331, nr. 6, (Voorlopig verslag), 21-22.

doodgaan evenmin een keuze was, aldus de SGP. Dit kan worden opgevat als een religieus frame, omdat men doelde op het feit dat God het leven geeft en neemt.¹⁵⁰

De VVD en de PvdA sympathiseerden met de intenties van het voorstel, maar waren over de uitvoering minder enthousiast. Zij verbaasden zich over het feit dat Wessel-Tuinstra euthanasie in het Wetboek van Strafrecht (hierna: WVS) wilde houden: hierdoor was het zelfbeschikkingsrecht volgens hen niet gewaarborgd. De PvdA vond de wet daarom niet vernieuwend, omdat de rechter euthanasie in de praktijk al gedoogde.¹⁵¹ Deze kritiek heeft iets wereldvreemds. Abortus is ook nooit uit het WvS verwijderd, maar eveneens (de facto) gelegaliseerd door het toevoegen van een wettelijke rechtvaardigingsgrond.

Het initiatiefwetsvoorstel kwam vóór het verschijnen van het rapport van de Staatscommissie Euthanasie. Dit komt overeen met de ontwikkelingen in het abortusdebat. In zekere zin herhaalde Wessel-Tuinstra namelijk wat Lamberts en Roethof in 1970 deden ten aanzien van de abortuskwestie (zie § 1.1). In beide gevallen was men in afwachting van een advies van een Staatscommissie. Maar voor het verschijnen van dit advies werd het recht van initiatief ingezet om de parlementaire aandacht voor een morele kwestie, onder een kabinet met CDA/VVD, te vergroten. De context was echter anders dan toen, want de Kamer wachtte in het geval van euthanasie al vijfenhalf jaar op een adviesrapport. De kritiek van de CDA- en VVD-fractie dat Wessel-Tuinstra op het rapport van de Staatscommissie had moeten wachten, droeg daarom de schijn van opportunisme.¹⁵²

Het indienen van het initiatiefwetsvoorstel Wessel-Tuinstra in april 1984 wordt door Hoogerkamp gezien als een kantelpunt, waarna de parlementaire aandacht voor euthanasie toenam.¹⁵³ Uit een analyse van de Handelingen in de periode april 1984 tot augustus 1985 blijkt echter geen toename in de parlementaire aandacht voor euthanasie. In die periode is er geen enkel plenair debat waarin het woord ‘euthanasie’ vaker dan 10 keer werd genoemd. In 1985 werd bovendien geen enkele Kamervraag gesteld over euthanasie. Uit dit onderzoek blijkt dat het rapport van de Staatscommissie in augustus 1985 het daadwerkelijke kantelpunt is geweest voor de hoeveelheid parlementaire aandacht (zie § 2.3).

Kennedy noemt het voorstel Wessel-Tuinstra als argument voor zijn stelling dat D66 een leidende rol had in het euthanasiedebat.¹⁵⁴ Zoals zojuist benoemd, heeft het voorstel echter niet direct geleid tot meer parlementaire aandacht voor de kwestie. De bevindingen uit

¹⁵⁰ Ibidem, 23.

¹⁵¹ Ibidem, 120.

¹⁵² *Kamerstukken II 1984/85, wetsontwerp 18331, nr. 6, (Voorlopig verslag), 2-3, 10.*

¹⁵³ Hoogerkamp, *Euthanasie op het Binnenhof*, 31;

¹⁵⁴ Kennedy, *Een weloverwogen dood*, 94.

dit onderzoek sluiten dus beter aan bij de bevindingen van Timmermans en Breeman, die de rol van D66 in het sturen van debatten over politiek morele kwesties als zeer gelimiteerd beschrijven.¹⁵⁵

2.3 Euthanasie op de parlementaire agenda

De Staatscommissie Euthanasie publiceerde in augustus 1985 haar advies.¹⁵⁶ Ze riep daarin de wetgever op, om snel tot legalisering over te gaan. De inhoud kwam in grote lijnen overeen met het voorstel Wessel-Tuinstra.¹⁵⁷ Met name de keuze om een rechtvaardigingsgrond voor euthanasie op te nemen in het WvS, was een belangrijke overeenkomst. Ook over de zorgvuldigheidseisen waar de arts zich aan moest houden, bestond vrijwel consensus. Rondom de voorgestelde zorgvuldigheidseisen (zie § 2.2) van Wessel-Tuinstra zou overigens nooit veel discussie ontstaan, ook niet onder christendemocraten. De politieke discussie richtte zich altijd op de vraag: wie komt er, onder welke omstandigheden in aanmerking voor euthanasie? En dus niet zozeer op de vraag hoe die euthanasie zorgvuldig moest worden uitgevoerd.

Het advies van de Staatscommissie bevatte twee belangrijke verschillen met het D66-voorstel. Een verschil was dat de Staatscommissie voorstelde om een negatieve delictomschrijving in het WvS op te nemen. Deze hield een opsomming in van niet-controversiële vormen van euthanasie, die behoorden tot het ‘gewone medisch handelen’, zoals passieve vormen van zelfgekozen euthanasie.

Een ander, politiek veel controversiëler voorstel, was dat de Staatscommissie adviseerde om euthanasie bij comateuze patiënten die onomkeerbaar het bewustzijn hadden verloren, mogelijk te maken, ook als zij hun wil daartoe nooit kenbaar hadden gemaakt.¹⁵⁸ Kennedy constateerde dat er naar aanleiding van dit advies veel verzet kwam tegen het euthanaseren van wilsonbekwamen, en dat dit ertoe leidde dat de wetgever zich er niet aan waagde. Hoogerkamp is vernietigend over dit voorstel van de Staatscommissie, omdat hij vindt dat het debat over legalisering daarmee onnodig complex werd. Hij betoogt dat de ophef over de wilsonbekwamen de aandacht afleidde van de verder degelijke inhoud van het Staatscommissierapport.¹⁵⁹ Hoogerkamp gaat er echter aan voorbij, dat de parlementaire aandacht voor euthanasie op dat moment rond het nulpunt lag (zie § 2.1 en 2.2). In het kader

¹⁵⁵ Timmermans en Breeman, ‘Morality Issues in the Netherlands’, 40.

¹⁵⁶ Staatscommissie Euthanasie, Rapport deel I (Den Haag 1985).

¹⁵⁷ Hoogerkamp, *Euthanasie op het Binnenhof*, 33-41; Kennedy, *Een weloverwogen dood*, 139.

¹⁵⁸ Staatscommissie Euthanasie, Rapport deel I, 44-45.

¹⁵⁹ Hoogerkamp, *Euthanasie op het Binnenhof*, 37.

van agendasetting heeft die ophef rondom de wilsonbekwamen vermoedelijk juist bijgedragen aan de aandacht voor de kwestie. Uit dit onderzoek blijkt namelijk dat de parlementaire activiteit rond euthanasie pas aanzienlijk stijgt na het verschijnen van dit langverwachte rapport.

De Algemene Beschouwingen van oktober 1985 zijn daarvoor het startpunt, deze waren voor zowel de factor aandacht als actorenconstellatie van groot belang. Wat betreft aandacht is dit de eerste keer dat het onderwerp in de plenaire zaal een inhoudelijke discussie uitlokt. Met betrekking tot actorenconstellatie valt op dat euthanasie gelijk een onderwerp voor fractievoorzitters blijkt. Den Uyl (PvdA) hekelde de besluiteloosheid van het kabinet en sprak zich uitdrukkelijk uit voor actieve euthanasie.¹⁶⁰ Deze inmenging van Den Uyl illustreert de toenemende aandacht die de PvdA gaat besteden aan legalisering van euthanasie vanaf 1985. Vanaf hier zou haar activiteit in de debatsbijdragen rondom euthanasie sterk toenemen, blijkt uit een analyse van de Handelingen.¹⁶¹ Alhoewel Kennedy erkent dat veel PvdA'ers vanaf het midden van de jaren tachtig voor wetswijziging waren, stapt hij te makkelijk heen over de betekenis hiervan voor het parlementaire debat. De PvdA was in 1985 de grootste partij in de Tweede Kamer met 47 zetels. D66, die hij 'de euthanasiepartij'¹⁶² noemde en een leidende rol toedichtte in het euthanasiedebat, had destijds maar 6 zetels. Ook is de titel 'euthanasiepartij' voor D66 om andere redenen discutabel. In de periode 1977-1986 werden 13 Kamervragen over euthanasie gesteld (PvdA 7x, CDA, 3x, SGP 2x, D66 1x). Hieruit blijkt dat de PvdA veel actiever was in het stellen van Kamervragen. In deze vragen komt bovendien een progressieve houding ten aanzien van euthanasie naar voren.¹⁶³

Een opvallende bijdrage was die van Nijpels (VVD), die ondanks dat zijn partij deelnam aan een kabinet met het CDA, veel aandacht besteedde aan euthanasie in zijn spreektijd. Hij riep op tot snelle legalisering en distantieerde zich nadrukkelijk van de 'stemmen' die waren opgegaan om het vraagstuk over de verkiezingen van 1986 heen te tillen. Volgens hem moest euthanasie een 'vrije kwestie' worden. Met betrekking tot de institutionele locatie valt op dat Nijpels frustratie uit over de passiviteit van de wetgever. Het afschuiven van de problematiek op de rechterlijke macht was volgens hem 'het ... bewijs van onvermogen' van politici.¹⁶⁴

¹⁶⁰ *HTK 1985/86* (15 oktober 1985) 421; *HTK 1985/86* (17 oktober 1985) 561.

¹⁶¹ Zie bijvoorbeeld: *HTK 1985/86* (17 februari 1986); *HTK 1985/86* (12 maart 1986); *HTK 1988/89* (27 april 1989).

¹⁶² Kennedy, *Een weloverwogen dood*, 146-147.

¹⁶³ Zie bijvoorbeeld: Aangangsel *HTK 1982/83*, 790; Aangangsel *HTK 1983/84*, 351.

¹⁶⁴ *HTK 1985/86* (15 oktober 1985) 450-451.

Lubbers-I had in januari 1986 een ‘Proeve van een voorstel van wet met toelichting’ naar de Tweede Kamer gestuurd. Dit was een brief, waarin stond hoe het kabinet de euthanasiewetgeving wilde veranderen, een officieel wetsvoorstel was het echter niet.

De Proeve was een conservatief voorstel, want de mogelijkheid tot actieve euthanasie werd alleen opengesteld voor patiënten met een ‘concrete doodsverwachting’.¹⁶⁵ Hoewel dit de eerste keer was dat het CDA zich waagde aan actieve euthanasie, verschilde het op een cruciaal punt van het D66-voorstel. De PvdA en D66 wilden euthanasie juist ook vrijstellen voor mensen die ondraaglijk lichamelijk of geestelijk lijdten, maar nog géén concrete doodsverwachting hadden. Zoals Hoogerkamp ook vaststelt, komt het voorstel qua zorgvuldigheidseisen, vrijwel overeen met het voorstel Wessel-Tuinstra (p. 38).

Achteraf bleek dat Nijpels zich met zijn betoog in de Algemene Beschouwingen in 1985, in moeilijkheden had gebracht. Hijzelf stelde op 27 februari 1986 bij een persconferentie, een ‘extra zorgvuldighedsronde’ omtrent euthanasie voor. Deze hield in dat de VVD en het CDA de parlementaire behandeling van de liggende voorstellen (Wessel-Tuinstra en de Proeve) uitstelden. De Raad van State zou gevraagd worden eerst worden gevraagd om deze voorstellen te beoordelen. Daarmee werd uitgesloten dat er binnen afzienbare tijd een wettelijke regeling voor euthanasie zou zijn.

Nijpels bond de VVD-Kamerleden daarmee aan het standpunt van het kabinet. Dat was nodig omdat Lubbers vermoedelijk liever het kabinet liet vallen, dan hij het D66-voorstel zou contrasigneren. Euthanasie legaliseren voor mensen zonder concrete doodsverwachting was voor het CDA immers onacceptabel. Lubbers verklaarde tegenover NRC dat een meerderheid van zijn kabinet geen contraseign zou verlenen aan het voorstel Wessel-Tuinstra, mocht een Kamermeerderheid voor stemmen.¹⁶⁶ Minister Korthals-Altes (Justitie) herhaalde dit standpunt kort erna in de Tweede Kamer.¹⁶⁷

Tegelijkertijd met deze ontwikkelingen, vonden er op 17 februari en 3 maart 1986 uitgebreide commissievergaderingen plaats, waaruit met betrekking tot agendasetting verschillende dingen naar voren komen. De discussie centreerde zich rond het frame van het ‘zelfbeschikkingsrecht’. Borgman (CDA) zei: ‘zelfbeschikking is feitelijk een kille ideologie van een autonome mens, die op zichzelf is teruggeworpen.’ Maar in zijn betoog gebruikte hij geen religieuze framing, hij deed er zelfs afstand van. Borgman ontkende namelijk dat het CDA ‘Gods ordinantiën... zoals in de Bijbel geopenbaard op één lijn stelt met onze

¹⁶⁵ *Kamerstukken II 1985/86, wetsontwerp 19359, nr. 2, (Brief van de Minister), 3.*

¹⁶⁶ ‘Compromis coalitie: wet-euthanasie pas na Kamerverkiezingen’, *NRC Handelsblad* (28 februari 1986).

¹⁶⁷ *HTK 1985/86* (3 maart 1986) 60-61.

democratische rechtsorde.¹⁶⁸ Hiermee benadrukte hij dat het CDA zich pragmatisch wilde opstellen, en zich niet door Gods woord liet leiden in het euthanasiedebat. Het werd een kenmerk van het CDA onder Lubbers, die de partij in de jaren tachtig een pragmatisch en zwak confessioneel karakter gaf.¹⁶⁹ In het begin van het debat had het CDA nog wel religieuze frames gebruikt rondom euthanasie, maar dat leek nu definitief verleden tijd.

Haas-Berger (PvdA) vond dat mensen onder bepaalde omstandigheden een zelfbeschikkingsrecht toekwam, om het sterven te kunnen humaniseren. Tegelijkertijd voelde ze aan hoe gevoelig haar betoog lag, want ze nuanceerde zichzelf constant. Ze kwam namelijk eveneens tot de conclusie dat: 'lijden zeer zeker zinvol kan zijn'¹⁷⁰ en dat haar partij 'nooit het zelfbeschikkingsrecht ... op een voetstuk heeft verheven.'¹⁷¹ In het kader van framing, komt hier naar voren dat zelfbeschikking voor de sociaaldemocraten niet een op zichzelf staand argument voor euthanasie was. Het zelfbeschikkingsrecht moest gezien worden in combinatie de humanisering van het sterven en het verlichten van pijn.

De 'draai van Nijpels' had zijn weerslag op het standpunt van de VVD. Dees (VVD) voerde al jaren het woord op het dossier namens de liberalen. Hij had op 17 februari nog verklaard dat de initiatiefwet van D66 de voorkeur had binnen de fractie. Hoe dan ook vond hij uitstellen niet langer opportuun: 'Tot wetgeving kan thans op verantwoorde wijze worden gekomen.'¹⁷² In de eerstvolgende commissievergadering op 3 maart was Dees geconfronteerd met de knieval die Nijpels had gedaan aan de confessionelen. Hierdoor moest hij in een ongeloofwaardige positie betogen dat hij plotseling voorstander was van uitstel. Haas-Berger beschuldigde de VVD'er daarop van minachting van het parlement. Groenman (D66) sprak van een 'schizofreen debat'.¹⁷³

Kort daarna, op 12 maart 1986, werd in de plenaire zaal gestemd over het voorstel tot uitstel. De Tweede Kamer stemde naar verwachting in: VVD, CDA, SGP, RPF en GPV waren voor. Het meest opvallende aan het debat is de botsing tussen Den Uyl en Lubbers. Den Uyl beschuldigde de minister-president ervan de behandeling van het D66-voorsel te frustreren op een staatsrechtelijk discutabele manier: de suggestie het contraseign te weigeren (zie p. 43).¹⁷⁴ Deze situatie vertoont opvallende gelijkenis met het abortusdebat. Hoewel Den Uyl er in het debat niet aan refereert, dacht hij ongetwijfeld aan zijn voormalige collega Dries

¹⁶⁸ *HTK 1985/86* (17 februari 1986), 12.

¹⁶⁹ F. Wielenga, *Nederland in de twintigste eeuw* (Amsterdam 2009), 290-291.

¹⁷⁰ *HTK 1985/86* (17 februari 1986), 1.

¹⁷¹ *HTK 1985/86* (3 maart 1986), 2.

¹⁷² *HTK 1985/86* (17 februari 1986), 25.

¹⁷³ *Ibidem*, 59.

¹⁷⁴ *HTK 1985/86* (12 maart 1986).

van Agt. Lubbers deed ten aanzien van euthanasie namelijk exact hetzelfde als van Agt ten aanzien van abortus had gedaan. Zij dreigden er openlijk mee geen ministeriële verantwoordelijkheid te nemen voor progressieve wetgeving. Dit illustreert de bewering van Engeli e.a. dat compromissen ten aanzien van politiek morele kwesties zeer moeilijk te bereiken zijn.¹⁷⁵ Bovendien is het voorgaande in strijd met de conclusie van Kennedy, die stelde dat de conservatief-religieuze de legalisering van euthanasie lijdzaam over zich heen heeft laten komen.¹⁷⁶ Alles in deze scriptie wijst erop dat het CDA legalisering heeft getraineed voor zover mogelijk.

In de verkiezingsprogramma's van 1986 namen de partijen reeds bekende standpunten in. Het CDA bleef zich keren tegen actieve euthanasie. Wat daarbij opvalt is dat de partij -in lijn met haar debatsbijdragen uit die tijd- geen religieuze frames meer gebruikte, terwijl ze dat in eerdere programma's wel deed (p. 35). Wat bij de PvdA qua framing opvalt is dat ze zich ook hier onttrekt van het dominante 'zelfbeschikkingsrecht', net als Haas-Berger eerder deed in het debat (p. 43). De sociaaldemocraten zwegen erover en stelden alleen dat euthanasie op verzoek bij ongeneeslijk zieke patiënten geoorloofd was. De VVD en D66 benadrukten daarentegen nadrukkelijk het 'zelfbeschikkingsrecht', en vonden beide legalisering van euthanasie dringend nodig. De SGP hanteerde in tegenstelling tot eerdere verkiezingsprogramma's een religieus frame bij het afwijzen van euthanasie: 'Het is God die leven geeft, leven spaart en leven neemt'. In het kader van agendasetting is dit frame een logische reactie van de SGP op de seculiere framingstrategie van het CDA onder Lubbers. Hiermee konden de gereformeerden aan de potentiële kiezer laten zien dat de Bijbel voor hen nog steeds de belangrijkste bron van politieke stellingname was.

2.4 Technische framing en verder uitstel

Het kabinet Lubbers I had de rit uitgezet. De verkiezingen van 1986 werden een groot succes voor het CDA, ze won negen zetels en kwam daarmee uit op 54. De VVD verloor er juist negen en kwam op 27. Na een relatief korte formatie vonden de partijen elkaar wederom in een kabinet-Lubbers, maar nu met schevere machtsverhoudingen. Het kabinet schreef in het regeerakkoord van 8 juni 1986 dat het binnen zes maanden een standpunt over euthanasie zou innemen. De Raad van State adviseerde korte tijd later, op 11 juli 1986, dat beide liggende voorstellen niet voldeden. Zij vond zowel het door Wessel-

¹⁷⁵ Engeli e.a., 'Theoretical Perspectives on Morality Issues', 24.

¹⁷⁶ Kennedy, *Een weloverwogen dood*, 95-96.

Tuinstra gehanteerde begrip ‘ondraaglijk lijden’ als het in de Proeve gehanteerde ‘concrete doodsverwachting’ te subjectief, en daarmee onbruikbaar.¹⁷⁷

Bosmans en van Kessel concluderen, dat dit advies koren op de molen was voor het CDA, omdat zij zo lang mogelijk wilde wachten met regelgeving.¹⁷⁸ De bevindingen in deze scriptie onderschrijven dat, want hiermee kreeg het CDA een sterk argument om wetgeving tegen te houden. Belangrijker is echter het alternatief dat de Raad van State voor ogen had. Zij adviseerde om verdere rechtspraak van de Hoge Raad af te wachten,¹⁷⁹ hiermee wees zij nadrukkelijk de rechtszaal aan als voornaamste institutionele locatie voor de beslechting van de euthanasiekwestie.

Het kabinetsstandpunt kwam middels een Kamerbrief op 16 januari 1987.¹⁸⁰ Het kabinet wilde euthanasie in het WvS houden, maar in de Wet uitoefening geneeskunst (WUG), zorgvuldigheidseisen opnemen die een beroep op overmacht bij strafbare vormen van euthanasie, konden rechtvaardigen. In de brief kondigt het kabinet tevens aan om de Gezondheidsraad om een adviesrapport te vragen, alvorens een definitief wetsvoorstel te maken. Hiermee werd de parlementaire aandacht zo klein mogelijk te houden, het illustreert de bewering van Timmermans en Breeman, die stelden dat het CDA, de euthanasiekwestie ‘low key’ wilde houden. Onverwachts was dit uitstel echter niet, gezien het eerdere advies daartoe van de Raad van State.

Opvallend is dat de PvdA en D66 in het commissiedebat, dat naar aanleiding van de kabinetsbrief werd georganiseerd, amper ingingen op de inhoud van potentiële euthanasiewetgeving, maar vooral op de vertraging die het kabinet telkens weer veroorzaakte.¹⁸¹ Vermoedelijk was er sprake van een zekere moedeloosheid bij hen, nu er wederom een confessioneel-liberaal kabinet gevormd was, dat de euthanasiekwestie bij een adviesraad parkeerde. Alleen Van der Vlies (SGP) sprak in het commissiedebat uitgebreid over zijn afkeer tegen de materiële aspecten van de kabinetsplannen. Van der Vlies achtte humanisering van sterven door euthanasie niet mogelijk: ‘Vele malen erger dan het aardse lijden, is het lijden dat eenieder wacht die sterft buiten de verzoening in Christus’.¹⁸² Dit is een duidelijk voorbeeld van religieuze framing. In het kader van agendasetting is dit begrijpelijk. Waar het CDA langzaam doch gestaag toeging naar een wettelijke basis voor

¹⁷⁷ *Kamerstukken II* 1985/86, wetsontwerp 18331, nr. C, (Advies van de Raad van State), 5.

¹⁷⁸ Van Kessel en Bosmans, *Parlementaire geschiedenis van Nederland* (Amsterdam 2011) 179-180.

¹⁷⁹ *Kamerstukken II* 1985/86, wetsontwerp 18331, nr. C, (Advies van de Raad van State), 5.

¹⁸⁰ *Kamerstukken II* 1986/87, 19359, nr. 4, (Standpunt inzake euthanasie kabinet).

¹⁸¹ *Kamerstukken II* 1986/87, 19359, nr. 6, (Mondeling overleg).

¹⁸² *Ibidem*, 7.

euthanasie, kon de SGP zich in dit stadium onderscheiden op haar anti-euthanasiestandpunt, net als in de verkiezingsprogramma's van 1986 zichtbaar werd (p. 44).

Nadat de Gezondheidsraad relatief snel te werk was gegaan, volgde het regeringsvoorstel in december 1987. De inhoud van het artikel was zeer beperkt. Het voorstel bood slechts een aantal zorgvuldigheidseisen voor het correct toepassen van euthanasie. Hiermee deed het CDA precies wat de Raad van State had geadviseerd. Dit betekende namelijk, dat het kabinet de belangrijkste vraag voor de Hoge Raad wilde openlaten, namelijk: wie komt er, onder welke omstandigheden in aanmerking voor actieve euthanasie? Bosmans en van Kessel schrijven dat het kabinet zelf tot de conclusie was gekomen om die vraag aan de rechter over te laten, maar het was juist de Raad van State die hiertoe adviseerde.¹⁸³ Het kabinet had in de Proeve immers nog zelf beantwoord, door te stellen dat alleen patiënten met een concrete doodsverwachting in aanmerking kwamen voor euthanasie. Nu besloot het kabinet dus helemaal geen richting te geven aan de rechter. Hoogerkamp gaat aan de gevolgen van dit advies van de Raad van State voorbij,¹⁸⁴ terwijl het vermoedelijk bepalend is geweest voor het regeringsvoorstel. Het D66-voorstel was overigens vanaf het begin duidelijk geweest, over de vraag wie in aanmerking kwam voor euthanasie: ongeneeslijk zieken, binnen of buiten de stervensfase, die ondraaglijk lichamelijk of geestelijk lijden (p. 38).

De Memorie van Toelichting van het regeringsvoorstel bevatte slechts een wetstechnische uitleg en verklaarde hoe de afspraken binnen het regeerakkoord pasten. Dit is een opvallend voorbeeld van technische framing, omdat het kabinet er niet in reflecteert op de morele uitgangspunten van de wet, maar de kwestie behandelt als een procedureel vraagstuk. De morele lading van het vraagstuk wordt daarmee impliciet ontkend. In feite sluit dat goed aan bij het no-nonsense imago dat de kabinetten-Lubbers hadden.¹⁸⁵

Zeer opmerkelijk is dat Hoogerkamp in zijn onderzoek volledig voorbijgaat aan de eerste (!) plenaire vergadering over het euthanasievraagstuk in de Tweede Kamer. Qua actorenconstellatie duurde het dus twaalf jaar voordat politici in de plenaire zaal actief betrokken werden bij het vraagstuk, tot nu toe was euthanasie alleen zijdelings voorbijgekomen in de plenaire vergadering. Het debat vond plaats op 27 april 1989. Hierbij kwamen het regeringsvoorstel en het voorstel Wessel-Tuinstra uitgebreid aan bod. Koerswijzigingen leverde het debat niet op, maar in het kader van agendasetting worden hier

¹⁸³ Van Kessel en Bosmans, *Parlementaire geschiedenis van Nederland*, 179-180.

¹⁸⁴ Hoogerkamp, *Euthanasie op het Binnenhof*, 47.

¹⁸⁵ *Kamerstukken II 1987/88*, Regeringsvoorstel 20383, nr. 3, (Memorie van Toelichting).

enkele relevant zaken benoemd. Borgman (CDA) opende het debat en benadrukte dat de CDA-fractie onder geen omstandigheid wilde meewerken aan het bieden van wettelijke rechtvaardiging voor actieve, directe levensbeëindiging. Hij erkende dat het regeringsvoorstel inhoudelijk zeer beperkt van aard was, maar verdedigde dat door te zeggen dat: ‘er nog diepgaande verschillen in opvatting in onze samenleving bestaan.’ Waar Borgman zich dus kennelijk niet aan stoorde, is dat de rechtszaal daarmee automatisch de voornaamste institutionele locatie werd in de euthanasiëkwestie. Verder framede Borgman het zelfbeschikkingsrecht als een manier om patiënten te dwingen tot levensbeëindiging.¹⁸⁶

Wat qua framing hiermee opvalt, is dat net als in de commissievergaderingen van begin 1986 (p. 42-43), het debat hiermee werd gestuurd in de richting van het ‘zelfbeschikkingsrecht’. Dit onderzoek sluit zich aan bij de conclusie van Kennedy, dat het eventuele zelfbeschikkingsrecht de belangrijkste inzet werd van het euthanasiëdebat in Nederland.¹⁸⁷ Waar Hoogerkamp en Kennedy geen aandacht aan besteden, is dat hiermee een ander frame structureel werd uitgesloten: de humanisering van het sterven. Het debat gaat weinig over de vraag, of het verminderen van pijn een doorslaggevende reden tot euthanasie kan zijn. Haas-Berger (PvdA) deed nog wel pogingen om de discussie weg te leiden van het alom polariserende frame van ‘zelfbeschikkingsrecht’. Ze zei daarentegen: ‘de humanisering van het sterven is voor ons wezenlijk.’ En voegde daaraan toe: ‘Het is ons doel, te bereiken dat de patiënt die het lijden niet meer kan verdragen, die niet meer verder kan, geholpen moet worden.’¹⁸⁸ Kohnstamm (D66) herhaalde nog eens duidelijk de frustratie, die Kamerleden sinds 1977 voortdurend hadden geuit over de voornaamste institutionele locatie van de euthanasiëkwestie: ‘Rechters kunnen niet weigeren, recht te spreken. Wetgevers kunnen wel weigeren, wet te geven. Van die omstandigheid wordt, in de ogen van mijn fractie, misbruik gemaakt.’¹⁸⁹

De verdere plenaire behandeling van het regeringsvoorstel en het voorstel Wessel-Tuinstra werd echter wederom uitgesteld, omdat het kabinet Lubbers-II in mei 1989 viel. Het daaropvolgende kabinet Lubbers-III (CDA/PvdA), zat met het probleem dat de PvdA zich niet goed kon verenigen met het liggende regeringsvoorstel. Daarom koos de coalitie ervoor om behandeling van de liggende wetsvoorstellen voor onbepaalde tijd op te schorten.

¹⁸⁶ *HTK 1988/89* (27 april 1989), 6061-6062.

¹⁸⁷ Kennedy, *Een weloverwogen dood*, 142-150.

¹⁸⁸ *Ibidem*, 6110.

¹⁸⁹ *HTK 1988/89* (27 april 1989), 6101.

2.5 Tussenconclusie

In dit hoofdstuk heb ik het parlementaire euthanasiedebat geanalyseerd aan de hand van de agendasettingtheorie. Daaruit komen de volgende conclusies voort.

De parlementaire *aandacht* in het euthanasiedebat was gering. Al met al wordt het debat gekenmerkt door een gebrek aan confrontatie, omdat opeenvolgende confessioneel-liberale kabinetten de kwestie steeds naar adviesorganen hebben afgeschoven. Over grofweg de eerste helft van de onderzoeksperiode (1977-1983, zie § 2.1) kan geconcludeerd worden dat geen enkele partij serieus aanstalten maakte de kwestie te agenderen. Illustratief daarvoor is de laconieke reactie van de Tweede Kamer op de trage uitvoering van de door haar aangenomen motie van november 1978.

Kennedy noemde D66 ‘de euthanasiepartij’ en leidend in de strijd om legalisering,¹⁹⁰ maar in dit onderzoek wordt deze conclusie genuanceerd. Het voorstel Wessel-Tuinstra leidde niet tot meer parlementaire aandacht, D66 diende veel minder Kamervragen in dan andere partijen en had slechts een beperkt aantal Kamerzetels. In die opzichten was de PvdA een zwaarwegendere kracht in het pro-legaliseringkamp. De sociaaldemocraten zouden de aandacht voor euthanasie vanaf 1983 vergroten door Kamervragen te stellen en meer parlementaire bijdragen te leveren.

Het CDA wilde van euthanasie geen politiek speerpunt maken, en hield de aandacht zo klein mogelijk. Tegelijkertijd deed ze er alles aan om legalisering tegen te houden. Het is onbegrijpelijk dat Kennedy concludeert dat het conservatief-religieuze deel van Nederland de legalisering van euthanasie lijdzaam heeft ondergaan, gezien de inspanningen van het CDA.¹⁹¹ Bij de VVD valt op dat ze altijd benadrukte dat euthanasie wettelijk geregeld moest worden, met een nadruk op het belang van zelfbeschikkingsrecht. Maar in de praktijk zou ze - in coalities met het CDA- de behandeling van de zaak steeds uitstellen. Dit bevestigt de conclusie van Hoogerkamp, dat de monistische aard van het parlementaire bestel heeft bijgedragen aan de trage werking van het legaliseringsproces.¹⁹²

Bij de factor *actorenconstellatie* valt op dat Ruud Lubbers zich pas actief mengde in het euthanasiedebat toen legalisering nabijkwam. Hij beïnvloedde het debat door te dreigen zijn contraseign te onthouden. Daarnaast blijkt uit dit onderzoek dat euthanasie met name een zaak was voor fractiespecialisten, en niet voor fractievoorzitters. Een ander kenmerk is dat de

¹⁹⁰ Kennedy, *Een weloverwogen dood*, 94, 146-147.

¹⁹¹ Ibidem, 95-96.

¹⁹² Hoogerkamp, *Euthanasie op het Binnenhof*, 49, 81.

euthanasiëkwesie tot 1985 amper in de plenaire zaal besproken wordt. In 1989 zal het onderwerp daar pas geagendeerd worden.

Bij de factor *framing* zijn twee zaken van belang. Ten eerste heeft het debat heeft zich sterk gecentreerd rond het recht op ‘zelfbeschikkingsrecht’, dat veel emoties opriep. Andere aspecten van euthanasiewetgeving, zoals ‘humanisering van het sterven’, bleven daardoor onderbelicht, ondanks dat de PvdA hier later in het debat wel meer focus op legde. Ten tweede vond bij het CDA vanaf 1982 een geleidelijke overgang plaats van religieuze naar seculiere frames. Wat wellicht samenhangt met het aantreden van Ruud Lubbers als partijleider. Daarentegen zien we bij de SGP juist een sterk religieus frame over de gehele onderzoeksperiode.

Rond de factor *institutionele locatie* is kenmerkend dat er bij alle partijen -behalve het CDA- vanaf het begin af aan frustratie is over de invloed van de rechterlijke macht. Zij betreurden de onmacht die het parlement uitstraalde, dat na abortus nu wéér een morele kwestie elders liet beslechten.

Conclusie

In deze scriptie stond de volgende onderzoeksvraag centraal: *Hoe verliepen de parlementaire debatten, gevoerd door de PvdA, VVD, D66, CDA en SGP over politiek morele kwesties als abortus en euthanasie in respectievelijk de periodes 1970-1980 en 1977-1989, en welke kenmerken, overeenkomsten en verschillen hebben die debatten als we ze analyseren aan de hand van de agendasettingtheorie?*

Het belangrijkste verschil is de aanzienlijke hoeveelheid parlementaire aandacht in het abortusdebat, maar de afwezigheid daarvan in het euthanasiedebat. In de beginfase van het abortusdebat dienden zowel het parlement als het kabinet een wetsvoorstel in die het debat op gang brachten. Maar in de beginfase van het euthanasiedebat was daar geen sprake van. Het parlement ging zelfs erg laconiek om met het feit, dat zijn motie ter instelling van een Staatscommissie Euthanasie niet werd uitgevoerd. Mede hierdoor werd het parlementaire euthanasiedebat gekenmerkt door een gebrek aan confrontatie.

Een andere belangrijke bevinding is dat de opstelling van het CDA in deze debatten sterk uiteenloopt. In het abortusdebat heeft de partij zich onder Dries van Agt vanaf 1974 sterk geprofileerd als anti-abortuspartij. Het kantelpunt hierin waren de ingrepen bij de Bloemenhovekliniek, die ook leidden tot een piek in de parlementaire aandacht voor de kwestie, omdat D66 en PvdA zich tegen die ingrepen keerden. Bovendien hanteerde het CDA sterke religieuze frames, die vooral in de periode 1974-1978 tot uiting kwamen. Die ontwikkelingen kunnen niet los worden gezien van het 'ethisch reveil' dat van Agt in deze periode propageerde. Deze houding van het CDA was echter tijdelijk, want in 1979 kwam ze tot een compromis met de VVD, waarna ze ook weer terugschakelde naar seculiere framing.

In het euthanasiedebat bleef het CDA echter op de achtergrond, onder meer omdat het de kwestie steeds weer onderbracht bij adviescommissies. Bovendien was het CDA in het euthanasiedebat geneigd om seculiere of zelfs technische framing te gebruiken, terwijl ze in het abortusdebat vaker naar God of de Bijbel verwees. Timmermans en Breeman concluderen dat het CDA zich in beide debatten terughoudend opstelde, maar deze scriptie bevestigt dat alleen ten aanzien van het euthanasiedebat.¹⁹³

Kennedy had D66 beschreven als 'de euthanasiepartij' die de strijd voor wettelijke acceptatie van euthanasie aanvoerde,¹⁹⁴ maar in dit onderzoek wordt die conclusie niet gerechtvaardigd. De bijdrage van de PvdA, was vermoedelijk groter dan die van D66, mede

¹⁹³ Timmermans en Breeman, 'Morality Issues in the Netherlands', 49, 53.

¹⁹⁴ Kennedy, *Een weloverwogen dood*, 94, 146-147.

omdat de sociaaldemocraten zich na 1983 nadrukkelijker mengden in het debat en meer Kamervragen stelden. Deze scriptie sluit zich aldus aan bij het onderzoek van Timmermans en Breeman, waarin D66 een marginale rol krijgt toebedeeld.¹⁹⁵

In het abortusdebat is er in het midden van de jaren zeventig een omslagpunt qua framing, als de seculiere partijen abortus nadrukkelijker als vrouwenrecht gaan benadrukken, iets waar ze eerder voorzichtig mee waren. In het euthanasiedebat stond het polariserende ‘zelfbeschikkingsrecht’ centraal, alhoewel de PvdA later de humanisering van het sterven ging benadrukken. In het euthanasiedebat was er daarnaast alom frustratie bij het parlement over de grote rol van de rechterlijke macht, wat het meest kenmerkend was met betrekking tot de institutionele locatie uit de agendasettingtheorie.

In dit onderzoek is gebruik gemaakt van de agendasettingtheorie om debatten te analyseren. Timmermans en Breeman hadden dit eerder gedaan, maar hun bronnengebruik was beperkter. Zij gebruikten vooral Kamervragen en verkiezingsprogramma's voor hun analyse, maar deze bronnen zijn niet altijd voldoende. Zo besteedde het CDA wel degelijk aandacht aan de euthanasiekwestie door middel van Kamervragen en verkiezingsprogramma's, maar alleen door een analyse van de Handelingen komt men tot de conclusie dat de partij erg afwezig was in het debat. Voor de framing geldt hetzelfde: Timmermans en Breeman concludeerden dat het CDA amper religieuze framing gebruikte in het abortusdebat,¹⁹⁶ maar een analyse van de Handelingen laat een volledig ander beeld zien. Daarmee is de gebruikte combinatie van bronnen in dit onderzoek effectiever gebleken dan in hun onderzoek.

De bijdrage aan de bestaande kennis zit vooral in de bijdrage aan de kennis over het parlementaire euthanasiedebat. In de huidige literatuur is te weinig aandacht voor de noemenswaardige rol van de PvdA daarin. Ook de stelling van Kennedy dat het conservatief-religieuze deel van Nederland de legalisering van euthanasie lijdzaam over zich heen liet komen,¹⁹⁷ wordt in dit onderzoek weersproken. Bovendien zijn door de nauwe focus van dit onderzoek binnen het parlementaire krachtenveld (kabinet, Tweede Kamer, partijen en fracties) inzichten verkregen in framing, die andere onderzoekers met een bredere focus (van Merriënboer en Geurts, Bosmans en van Kessel) niet benoemen. Het belangrijkste voorbeeld hiervan is de religieuze framingstrategie van het CDA in de ethisch reveil-periode (1974-1978), een kantelpunt dat de literatuur niet opmerkt. Ook de getroffen vergelijking tussen het

¹⁹⁵ Timmermans en Breeman, ‘Morality Issues in the Netherlands’, 40.

¹⁹⁶ Ibidem, 49.

¹⁹⁷ Kennedy, *Een weloverwogen dood*, 95-96.

abortus- en euthanasiedebat levert nieuwe inzichten op die in de literatuur onbesproken blijven. Vooral de parallel in de opstelling van Van Agt en Lubbers is opvallend, maar blijft in de literatuur ongezien. Zij dreigden beide hun contraseign te onthouden op het moment dat progressieve wetgeving op komst was.

Bijlage 1: Staatscommissie Abortus (Commissie-Kloosterman)

Leden met naam en functie:¹⁹⁸

Prof. dr. G. J. Kloosterman, Hoogleraar in de Verloskunde en Gynaecologie te Amsterdam, voorzitter

Mevr. mr. E. Veder-Smit, Lid der Tweede Kamer der Staten-Generaal, vicevoorzitter

Prof. mr. A. A. M. van Agt, Hoogleraar Strafrecht en Strafprocesrecht te Nijmegen te Rotterdam

Mevr. dr. F. T. Diemer-Lindeboom, Raadsheer in de Hoge Raad der Nederlanden

Mej. mr. A. A. L. Minkenhof, Stafmedewerkster van de Protestants Christelijke Landelijke Kruisvereniging

Mej. drs. C. L. Overweel, Het Oranje-Groene Kruis te 's-Gravenhage

Mej. zr. H. Th. C. Th. Peters, Directrice Ziekenhuis St. Joannes de Deo te 's-Gravenhage

Prof. dr. A. Querido, Oud-hoogleraar in de Sociale Geneeskunde te Amsterdam

Mevr. mr. M. Rood-de Boer (geen functieomschrijving) te Amsterdam

Mevr. J. H. Severijnen-Cals (geen functieomschrijving) te Helmond

Prof. dr. A. Sikkel, Hoogleraar in de Verloskunde en Gynaecologie te Leiden

Prof. dr. C. P. Sporken, Hoogleraar in de moraaltheologie te Nijmegen

¹⁹⁸ De Bruijn, *De geschiedenis van abortus in Nederland*, 289.

Bijlage 2: Staatscommissie Euthanasie (Commissie-Jeukens)

Leden met naam en functie:¹⁹⁹

Mr. H.J.M. Jeukens, Raadsheer in de Hoge Raad der Nederlanden, voorzitter

Mevrouw Ds. M.W. van Beinum, Hervormd Predikant te Almelo

Mevrouw A. van den Berg, verpleegkundige, Dokter Daniël den Hoedkliniek te Rotterdam

Dr. L.A. Cahn, psychiater, Stichting Verpleeghuizen Nederland, Psychogeriatrische dienst

W.J. Chr. van Gestel, arts, Geneeskundig Hoofdinspecteur van de Volksgezondheid te Leidschendam

Prof. Drs. W.C.M. Klijn, ethicus, hoogleraar theologische ethiek, Katholieke Theologische Hogeschool Amsterdam

Mr. J.R.H. Kuyper, directeur van de Hoofdafdeling Staats- en Strafrecht van het Ministerie van Justitie

Prof. Dr. S.A. de Lange, hoogleraar neurochirurgie aan de Erasmus Universiteit te Rotterdam

Prof. Dr. H.J.J. Leenen, hoogleraar sociale achtergronden van gezondheid en gezondheidszorg, Universiteit van Amsterdam

Mevrouw Mr. R.C. Lensink-Bosman, vice-president van de arrondissementsrechtbank te Rotterdam

Mr. L.C.M. Meijers, hoofdofficier van Justitie te Assen

Mr. P. Mout, advocaat en procureur te 's-Gravenhage

Prof. Mr. Drs. W. Nieboer, hoogleraar strafrecht, strafprocesrecht en forensische psychiatrie, Katholieke Hogeschool te Tilburg

Dr. A.P. Oliemans, huisarts te 's-Gravenhage

Prof. Dr. C.J.B.J. Trimbos, hoogleraar preventieve en sociale psychiatrie, Erasmus Universiteit te Rotterdam

¹⁹⁹ Staatscommissie Euthanasie, Rapport deel I, 12-14.

Bronnen

Literatuurlijst

- Aerts, R., *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990* (Amsterdam 2013).
- Becker F. en G. Voerman, *Zeventig jaar partij van de Arbeid* (Amsterdam 2016).
- Brinkel, T., *Haagse jaren. De politieke memoires van Ruud Lubbers* (Amsterdam 2020).
- De Bruijn, J., *de geschiedenis van abortus in Nederland* (Amsterdam 1997).
- Engeli, I. C., Green-Pedersen en L. T. Larsen, *Morality Politics in Western Europe: Parties, Agendas and Policy Choices* (Basingstoke 2012).
- Hellema D., *Nederland en de jaren zeventig* (Amsterdam 2012).
- Hoetink, C., *Macht der gewoonte. Regels en rituelen in de Tweede Kamer na 1945* (Nijmegen 2018).
- Hoogerkamp, G., *Euthanasie op het Binnenhof: de euthanasiediscussie in politiek-historisch perspectief 1978-1992* (Utrecht 1992).
- Kennedy, J.C., *Een weloverwogen dood. Euthanasie in Nederland* (Amsterdam 2002).
- Outshoorn, J., *De politieke strijd rondom de abortuswetgeving in Nederland 1964-1984* ('s-Gravenhage 1986).
- Roethof, H., *De abortuskwestie en meer dan dat* (Amsterdam 1982).
- Van Baalen, C.C. en A.S. Bos, *Grote idealen, smalle marges: een parlementaire geschiedenis van de lange jaren zeventig (1971-1982)* (Amsterdam 2022).
- Van Kessel, A., J. Bosmans, *Parlementaire geschiedenis van Nederland*, (Amsterdam 2011)
- Van Putten, J., *Politieke stromingen* (Utrecht 1995).
- Van Merriënboer, J., P. Bootsma en P. van Griensven, *Van Agt biografie: tour de force* (Amsterdam 2008).
- Voerman, G., en E. Dijk, 'Van kiesvereniging tot moderne politieke partij' in: In P. van Schie en G. Voerman, *60 jaar VVD* (Amsterdam 2008).
- Weyers, H. A. M., *Euthanasie. Het proces van rechtsverandering* (Groningen 2002).
- Wielenga, F., *Nederland in de twintigste eeuw* (Amsterdam 2009).

Primaire bronnen

Handelingen, Tweede Kamer der Staten-Generaal (chronologisch geordend, per morele kwestie)

Online vindplaats: Overheid.nl

<https://zoek.officielebekendmakingen.nl/uitgebreidzoeken/historisch>

Abortus:

1971/72 (26 oktober 1971).
1973/74 (7 november 1973).
1973/74 (8 november 1973).
1973/74 (14 november 1973).
1974/75 (5 november 1974).
1975/76 (31 augustus 1976).
1975/76 (1 september 1976).
1975/76 (2 september 1976).
1975/76 (14 september 1976).
1976/77 (22 september 1976).
1980/81 (4 november 1980).

Euthanasie:

1977/78 (9 maart 1978).
1978/79 (18 oktober 1978).
1978/79 (2 november 1978).
1979/80 (6 februari 1980).
1979/80 (7 februari 1980).
1981/82 (2 december 1981).
1982/83 (25 november 1983).
1982/83 (9 februari 1983).
1985/86 (15 oktober 1985).
1985/86 (17 oktober 1985).
1985/86 (3 maart 1986).
1985/86 (17 februari 1986).
1985/86 (12 maart 1986).
1988/89 (27 april 1989).

Kamerstukken, Tweede Kamer der Staten-Generaal (chronologisch geordend, per morele kwestie)

Online vindplaats: Overheid.nl

<https://zoek.officielebekendmakingen.nl/uitgebreidzoeken/historisch>

Abortus:

1969/70, wetsontwerp 10719, nr. 3, (Voorstel van wet Lamberts/Roethof, MvT).

1971/72, wetsontwerp 11890, nr. 3, (Regeringsvoorstel Stuyt/Van Agt, MvT).

1974/75, wetsontwerp 13253, nr. 3, (Voorstel van wet Van Schaik/Van Leeuwen, MvT).

1974/75, wetsontwerp 13302, nr. 3, (Voorstel van wet Veder-Smit/Geurtsen, MvT).

1975/76, wetsontwerp 13909, nr. 3, (Voorstel van wet Geurtsen, Lamberts, Roethof en Veder-Smit, MvT).

1978/79, wetsontwerp 15476, nr. 3, (Voorstel van wet Abma/Verbrugh, MvT).

1978/79, wetsontwerp 15475, nr. 3, (Regeringsvoorstel Ginjaar/De Ruijter, MvT).

Euthanasie:

1983/84, wetsontwerp 18331, nr. 3, (Voorstel van wet Wessel-Tuinstra, MvT).

1984/85, wetsontwerp 18331, nr. 6, (Voorstel van wet Wessel-Tuinstra, Voorlopig verslag).

1985/86, wetsontwerp 19359, nr. 2, (Proeve).

1985/86, wetsontwerp 18331, nr. C, (Advies van de Raad van State)

1986/87, Brief over euthanasie 19359, nr. 4, (Standpunt inzake euthanasie kabinet).

1986/87, Brief over euthanasie 19359, nr. 6, (Mondeling overleg).

1987/88, wetsontwerp 20383, nr. 3, (Regeringsvoorstel, MvT).

Verkiezingsprogramma's (chronologisch geordend, per partij)

Online vindplaats: Repositories Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (DNPP)

<https://dnpprepo.ub.rug.nl/>

KVP/ARP/CHU (gezamenlijk programma):

1971: <https://dnpprepo.ub.rug.nl/207/>

1972: <https://dnpprepo.ub.rug.nl/624/>

CDA:

1977: <https://dnpprepo.ub.rug.nl/187/>

1981: <https://dnpprepo.ub.rug.nl/223/>

1982: <https://dnpprepo.ub.rug.nl/288/>

1986: <https://dnpprepo.ub.rug.nl/278/>

1989: <https://dnpprepo.ub.rug.nl/395/>

VVD:

1971: <https://dnpprepo.ub.rug.nl/49/>
1972: <https://dnpprepo.ub.rug.nl/10880/>
1977: <https://dnpprepo.ub.rug.nl/50/>
1981: <https://dnpprepo.ub.rug.nl/51/>
1982: <https://dnpprepo.ub.rug.nl/52/>
1986: <https://dnpprepo.ub.rug.nl/53/>
1989: <https://dnpprepo.ub.rug.nl/54/>

PvdA:

1971: <https://dnpprepo.ub.rug.nl/193/>
1977: <https://dnpprepo.ub.rug.nl/209/>
1981: <https://dnpprepo.ub.rug.nl/255/>
1982: <https://dnpprepo.ub.rug.nl/281/>
1986: <https://dnpprepo.ub.rug.nl/266/>
1989: <https://dnpprepo.ub.rug.nl/384/>

PvdA, D'66, PPR (gezamenlijk programma):

1972: <https://dnpprepo.ub.rug.nl/518/>

D66:

1971: <https://dnpprepo.ub.rug.nl/203/>
1977: <https://dnpprepo.ub.rug.nl/496/>
1981: <https://dnpprepo.ub.rug.nl/221/>
1982: <https://dnpprepo.ub.rug.nl/285/>
1986: <https://dnpprepo.ub.rug.nl/274/>
1989: <https://dnpprepo.ub.rug.nl/81/>

SGP:

1971: <https://dnpprepo.ub.rug.nl/87459/>
1972: <https://dnpprepo.ub.rug.nl/87458/>
1977: <https://dnpprepo.ub.rug.nl/217/>
1981: <https://dnpprepo.ub.rug.nl/251/>
1982: <https://dnpprepo.ub.rug.nl/279/>
1986: <https://dnpprepo.ub.rug.nl/263/>
1989: <https://dnpprepo.ub.rug.nl/380/>

Overig

Staatscommissie Euthanasie, *Rapport deel I* (Den Haag 1985).

‘Compromis coalitie: wet-euthanasie pas na Kamerverkiezingen’, NRC Handelsblad (28 februari 1986).